BIBLIOTHEEK
STARINGGEBOUW

Enschede-Noord; een historisch-geografisch onderzoek voor landinrichting

G.H.P. Dirkx

Rapport 320

- 6 OKT. 1994

DLO-Staring Centrum, Wageningen, 1994

+ 3 krt

CENTRALE LANDBOUWCATALOGUS
0000 0624 3774

REFERAAT

Dirkx, G.H.P., 1994. *Enschede-Noord; een historisch-geografisch onderzoek voor landinrichting.* Wageningen, DLO-Staring Centrum. Rapport 320; 100 blz.; 29 fig.; 3 tab.; 65 ref.; 1 aanh.; 3 bijl.

In opdracht van de Landinrichtingsdienst werd door DLO-Staring Centrum een historisch-geografisch onderzoek uitgevoerd in het herinrichtingsgebied Enschede-Noord. In het onderzoeksgebied zijn op basis van de genese van het cultuurlandschap verschillende historisch-geografische landschapstypen onderscheiden. De eerste ontginningen, die de basis legden voor de oudste delen van het cultuurlandschap, vonden al in de vroege middeleeuwen plaats. In de loop van de tijd werden steeds nieuwe ontginningen uitgevoerd die de verschillende landschapstypen met hun specifieke historisch-geografische patronen en elementen deden ontstaan. In het cultuurlandschap van Enschede-Noord zijn verschillende uiterst waardevolle historisch-geografische patronen en elementen onderscheiden.

Trefwoorden: historische geografie, cultuurlandschap, cultuurhistorie, landinrichting, Overijssel, Twente

ISSN 0927-4499

©1994 DLO-Staring Centrum, Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied (SC-DLO)
Postbus 125, 6700 AC Wageningen.
Tel.: 08370-74200; telefax: 08370-24812.

DLO-Staring Centrum is een voortzetting van: het Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding (ICW), het Instituut voor Onderzoek van Bestrijdingsmiddelen, afd. Milieu (IOB), de Afd. Landschapsbouw van het Rijksinstituut voor Onderzoek in de Bos- en Landschapsbouw 'De Dorschkamp' (LB), en de Stichting voor Bodemkartering (STIBOKA).

DLO-Staring Centrum aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van DLO-Staring Centrum.

Project 2724 [RAP320.HM/06.94]

Inhoud

blz.

Woord vooraf 9

Samenvatting 11

1 Inleiding 15

2 Werkwijze en bronnen 17
2.1 Historisch-geografisch onderzoek 17
2.2 Reconstructie van de fysische gesteldheid in de vroege middeleeuwen 19
2.3 Bronnen 20

3 Fysische gesteldheid in de vroege middeleeuwen 23
3.1 Achtergronden 23
3.2 Ontstaanswijze 23
3.3 Het natuurlijke landschap in de vroege middeleeuwen 25

4 Bewoningsgeschiedenis 27
4.1 Eerste bewoningssporen 27
4.2 Hoven en horigheid 29
4.3 Bevolking en cultuurlandareaal 30
4.4 Het gebruik van de woeste gronden 32
4.4.1 Ontstaan van de heide 32
4.4.2 Landweren 32
4.4.3 De marke-organisatie 33
4.4.4 Opkomst van de keuters 35

5 Genese van het cultuurlandschap 37
5.1 Historische Landschapstypen 37
5.2 Landschap van essen met aangrenzende kampontginningen 39
5.2.1 Sporen van vroeg-middeleeuwse nederzettingen 39
5.2.2 Erven met middeleeuwse namen rond de es 42
5.2.3 Structuur van de essen met aangrenzende kampen 45
5.3 Oudere-heide-ontginningenlandschap 52
5.4 Beekdalen en het matenlandschap 54
5.5 Jongere-heide-ontginningenlandschap 59
5.5.1 De markeverdelingen 59
5.5.2 Ontginningen in de woeste gronden 60
5.5.3 Recente infrastructuur 62
5.6 Buitenplaatsenlandschap 62

6 Historische aspecten van het landschap 69
6.1 Inleiding 69
6.2 Landschap van essen met aangrenzende kampen 69
6.2.1 Karakteristiek van het landschapstype 69
6.2.2 De essen 70
6.2.3 Brinken, veedriften en geriefhoutbosjes 70
6.2.4 Reliëfafhankelijke wegen 72

6.2.5 Steilranden, houtwallen en waterlopen 73
6.2.6 Erven 73
6.3 Oudere-heide-ontginningenlandschap 74
6.3.1 Karakteristiek van het landschapstype 74
6.3.2 Erven en houtwallen 75
6.4 Matenlandschap 75
6.4.1 Karakteristiek van het landschapstype 75
6.4.2 Erven en perceelsrandbegroeiing 75
6.5 Jongere-heide-ontginningenlandschap 75
6.5.1 Karakteristiek van het landschapstype 75
6.5.2 Bossen 76
6.5.3 Reliëfonafhankelijke wegen 76
6.6 Buitenplaatsenlandschap 77
6.6.1 Karakteristiek van het landschapstype 77
6.6.2 Bossen 78
6.6.3 Wegen en lanen 78

7 Historisch-geografische waarden 79
7.1 Inleiding 79
7.2 Waardering 80
7.2.1 Waarderingscriteria 80
7.2.2 Waarden in het landschap van essen met aangrenzende kampen 83
7.2.3 Oudere-heide-ontginningenlandschap 85
7.2.4 Matenlandschap 86
7.2.5 Jongere-heide-ontginningenlandschap 86
7.2.6 Buitenplaatsenlandschap 87

Noten 89

Literatuur 93

Aanhangsel
Gegevens uit middeleeuwse bronnen over de oudste erven. 99

Tabellen
1 Indeling geologische perioden 24
2 Tijdsindeling vanaf de Romeinse tijd 27
3 Genese van de historisch-geografische landschapstypen 38

Figuren
1 Begrenzing studiegebied Enschede-Noord 14
2 Variatie door de tijd heen van de elementen die een cultuurlandschap samenstellen (naar Vervloet, 1986) 17
3 Reconstructie van het natuurlijk landschap in de vroege middeleeuwen 26
4 De marken in het studiegebied 34
5 Middeleeuwse erven rond Lonneker 40
6 Percelering en bodemgesteldheid op de essen 42

7 Nadere onderverdeling van de middeleeuwse erven naar relatieve ouderdom 44
8 Percelering rond Lonneker op het oudste kadaster 46
9 Keuters aan de rand van het oude cultuurland 48
10 Huispercelen rond de es 49
11 Wegenstructuur op en rond de essen 50
12 Genese van de bossen 51
13 Ligging van de keuterontginningen 53
14 Keuterontginningen in de heide 55
15 Beken in het studiegebied 56
16 Opbouw van de Lindermaten 58
17 Vloeiweide in de Elsbeek 59
18 De bleek Blijdenstein (basis Minuutplan 1830) 63
19 Bleken rond Enschede 64
20 Buitenplaats Amelink en De Welle rond 1900 66
21 Buitenplaats De Hooge Boekel rond 1930 66
22 Het ontwerp voor de buitenplaats Oldenzaalse veen 67
23 Heide-ontginningen in het studiegebied 68
24 Landschap van essen met aangrenzende kampen 70
25 Ligging van de essen 71
26 Reliëfafhankelijke wegen in het landschap van essen met aangrenzende kampen 72
27 Oudere-heide-ontginningenlandschap 74
28 Jongere-heide-ontginningenlandschap en de ligging van de bebouwing omstreeks 1850 76
29 Buitenplaatsenlandschap 77

Kaarten

Kaart 1 Historisch-geografische landschapstypen
Kaart 2 Historische elementen in het landschap
Kaart 3 Waardering van de historische elementen in het landschap

Woord vooraf

In opdracht van de Landinrichtingsdienst te Utrecht werd door de afdeling Historische Geografie van DLO-Staring Centrum, Instituut voor onderzoek van het Landelijk Gebied (SC-DLO) in de periode juli 1993 - mei 1994 een historisch-geografisch onderzoek uitgevoerd in het gebied van de herinrichting 'Enschede-Noord'. Het onderzoek werd begeleid door een begeleidingscommissie die werd gevormd door:
- Drs. ing. L. van Dommelen (Landinrichtingsdienst Overijssel);
- Ing. K. Kloosterman (Landinrichtingsdienst Overijssel);
- Ir. M.I.M. Huisman (Landinrichtingsdienst te Utrecht);
- Dr. ir. J. Hendrikx (Informatie- en Kennis Centrum Natuur, Bos, Landschap en Fauna);
- Ir. K. van de Wiel (Directie Natuur, Bos, Landschap en Fauna in Overijssel);
- Drs. A.J. Haartsen (Natuurbeschermingsraad);
- Dr. A.D. Verlinde (Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek).

De wetenschappelijke begeleiding van het onderzoek was in handen van Prof. drs. J.A.J. Vervloet (SC-DLO). De geanimeerde discussies met ir. Th. Spek (SC-DLO) over het middeleeuwse landschap hadden een positieve invloed op de resultaten van dit onderzoek.

In de loop van het historisch-geografische onderzoek bleek een archeologische inventarisatie onontbeerlijk. Deze inventarisatie werd uitgevoerd door Drs. H. Scholte Lubberink van de Stichting RAAP te Amsterdam.

Samenvatting

Het historisch-geografisch onderzoek in het herinrichtingsgebied Enschede-Noord had tot doel inzicht te geven in de historisch-geografische waarden in het herinrichtingsgebied. Het herinrichtingsgebied ligt voor het grootste gedeelte in de Overijsselse gemeente Enschede en voor een kleiner gedeelte in de gemeente Hengelo. Tijdens het historisch-geografische onderzoek bleek een aanvullende archeologische inventarisatie noodzakelijk om een aantal fenomenen op en rond de essen beter te kunnen verklaren. Deze korte aanvullende inventarisatie werd uitgevoerd door de Stichting RAAP te Amsterdam.

Het onderzoek zoals dat in Enschede-Noord werd uitgevoerd berust voornamelijk op de retrospectieve (terugkijkende) methode. Met deze methode worden de overblijfselen uit het verleden in het huidige landschap bestudeerd. Voor het onderzoek werden verschillende topografische, thematische en kadastrale kaarten gebruikt. De uitkomsten van een analyse van het kaartmateriaal werden getoetst met behulp van een literatuuronderzoek en een kort archiefonderzoek.

Omdat het natuurlijke landschap in het verleden de mogelijkheden voor bewoning en ontginning sterk bepaalde werd eerst een reconstructie gemaakt van het natuurlijke landschap. De basis voor dat natuurlijke landschap werd gelegd in het Saalien. Toen stuwde het landijs een stuwwal op waarvan de stuwwal van Enschede naar Oldenzaal een overblijfsel vormt. De stuwwallen werden bedekt met keileem. Later, gedurende het Weichselien, werd dekzand afgezet in het studiegebied. In het noordwesten en het zuidoosten van het studiegebied vormen ze een vrij dik pakket. Op de stuwwallen werden plaatselijk ruggen van dekzand op de keileem afgezet. Het landschap was in de vroege middeleeuwen overwegend erg nat. Alleen de dekzandruggen vormden drogere gronden. Het water werd afgevoerd door een groot aantal beken.

Op grond van de ontstaansgeschiedenis van het cultuurlandschap kunnen in het studiegebied een aantal deelgebieden worden onderscheiden:
1) landschap van essen met aangrenzende kampen;
2) oudere-heide-ontginningenlandschap;
3) matenlandschap;
4) jongere-heide-ontginningenlandschap;
5) het buitenplaatsenlandschap.

De basis voor het landschap van essen met aangrenzende kampen is gelegd in de vroege middeleeuwen. De nederzetting Lonneker wordt al in een tiende eeuwse bron genoemd. De naam duidt er echter op dat deze nederzetting mogelijk veel ouder is. Veel van de erven rond de es worden al in de middeleeuwen genoemd. Vermoedelijk lagen de oudste nederzettingen op de essen. De locatie van deze oudste nederzettingen kunnen we op grond van de percelering op de Minuutplans van het oudste kadaster onderscheiden. Hier bleken tijdens de archeologische inventarisatie ook bewonings-sporen aanwezig. In de loop van de late middeleeuwen vond waarschijnlijk een verplaatsing van de erven naar de randen van de essen plaats. Rekeningen van de

bisschoppelijke hof te Oldenzaal, waaraan veel erven in ons studiegebied horig waren, geven ons wat meer inzicht in de relatieve ouderdom van de erven. In combinatie met de bezitsverhoudingen op de essen kunnen we vaststellen dat delen van de essen vóór de veertiende eeuw ontgonnen moeten zijn. Rond de essen liggen kampen. Deze zijn volgens ons vanaf de Late Middeleeuwen ontstaan.

De groei van de bevolking leidde tot verschillende, al dan niet legale, ontginningen in de heide. Hier vestigden zich in de Nieuwe Tijd verschillende keuters. Met hun ontginningen gaven zij vorm aan wat we als het oudere-heide-ontginningenlandschap hebben onderscheiden. De keuternederzettingen liggen voornamelijk op de markegrenzen. Kennelijk maakten de keuters graag gebruik van de wat onduidelijke ligging van de grenzen. Hierdoor was het voor de markebesturen niet vast te stellen in welke marke deze keuters zich illegaal gevestigd hadden.

Het matenlandschap ontstond eveneens in de Nieuwe Tijd. Het betreft ontginningen in een beekdal waar de woeste gronden tot hooiland werden ontgonnen. De ontginningen vonden plaats op gronden waar de aanvoer van kwelwater zorgde voor tamelijk voedselrijke omstandigheden.

Vanaf de negentiende eeuw werden meer systematische ontginningen in de heide uitgevoerd. Al voor de verdeling van de marken werden enkele heidegebieden omgezet tot weidegrond. Toen echter de betere gronden ontgonnen waren kwamen de heide-ontginningen op een laag pitje te staan. De markeverdelingen brachten daar geen verandering in. De gronden die ontgonnen werden, werden over het algemeen in bos gelegd. Pas vanaf 1890 worden weer vele heide-ontginningen uitgevoerd. De beschikbaarheid van kunstmest heeft daar ongetwijfeld een rol in gespeeld.

Het buitenplaatsenlandschap in Enschede-Noord is sterk verbonden met de textielindustrie. De textielfabrikanten lieten vooral vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw buitenplaatsen aanleggen. Eerst werden boerderijen, waar de stoffen werden gebleekt, omgebouwd tot buitenplaatsen. Deze buitenplaatsen werden in de Engelse landschapsstijl aangelegd. Vanaf het eind van de negentiende eeuw werden grote monumentale buitenplaatsen aangelegd in de heide. De aanleg van buitenplaatsen ging door tot de vijftiger jaren van de twintigste eeuw.

De meeste historisch-geografische landschapstypen zijn nog goed in het landschap te onderscheiden. Dit geldt in ieder geval voor het landschap van essen met aangrenzende kampen. Het wordt gekarakteriseerd door de open essen in een onregelmatig geperceleerd landschap. We vinden in dit landschapstype veel historische landschapselementen die de karakteristiek van dit landschapstype vorm geven. Het gaat daarbij vooral om open essen, brinken, reliëfafhankelijke wegen en steilranden. De oudere heide-ontginningen zijn met wat meer moeite in het landschap te onderscheiden. Ze liggen als kleine eilandjes met onregelmatig gevormde percelen in het regelmatig ingerichte jongere-heide-ontginningenlandschap. Belangrijke historische landschapselementen zijn de erven en de houtwallen. Het Matenlandschap is weer een goed herkenbaar landschapstype. De vele perceelsrandbegroeiing om de onregelmatig gevormde percelen is hier bijzonder karakteristiek. Verder komen in dit landschapstype weinig historische landschapselementen voor. Het jongere-heide-

ontginningenlandschap wordt juist gekarakteriseerd door de rechthoekige regelmatige percelering. Dit beeld wordt geaccentueerd door de reliëfonafhankelijke wegen. In de jongere heide-ontginningen komen verschillende bossen voor. Veel bos is ook karakteristiek voor het buitenplaatsenlandschap. De oudste buitenplaatsen kenmerken zich door elementen van de Engelse landschapsstijl. Ze ontstonden rond oudere boerderijen waar vaak een bleek van de textielfabrikanten was gelegen. De jongere buitenplaatsen zijn wat symmetrischer van opbouw. Deze werden in de heide aangelegd.

Het landschap van essen met aangrenzende kampen rond Lonneker wordt door ons hoog gewaardeerd. Het is een bijzonder gaaf landschap met veel historische landschapselementen die we als uiterst waardevol hebben bestempeld. Ook het buitenplaatsenlandschap is als waardevol landschap aangegeven. Het is een voor ons land zeldzaam landschapstype dat zeer karakteristiek is voor dit gedeelte van Twente. Er komen geen uiterst waardevolle historische landschapselementen in voor.

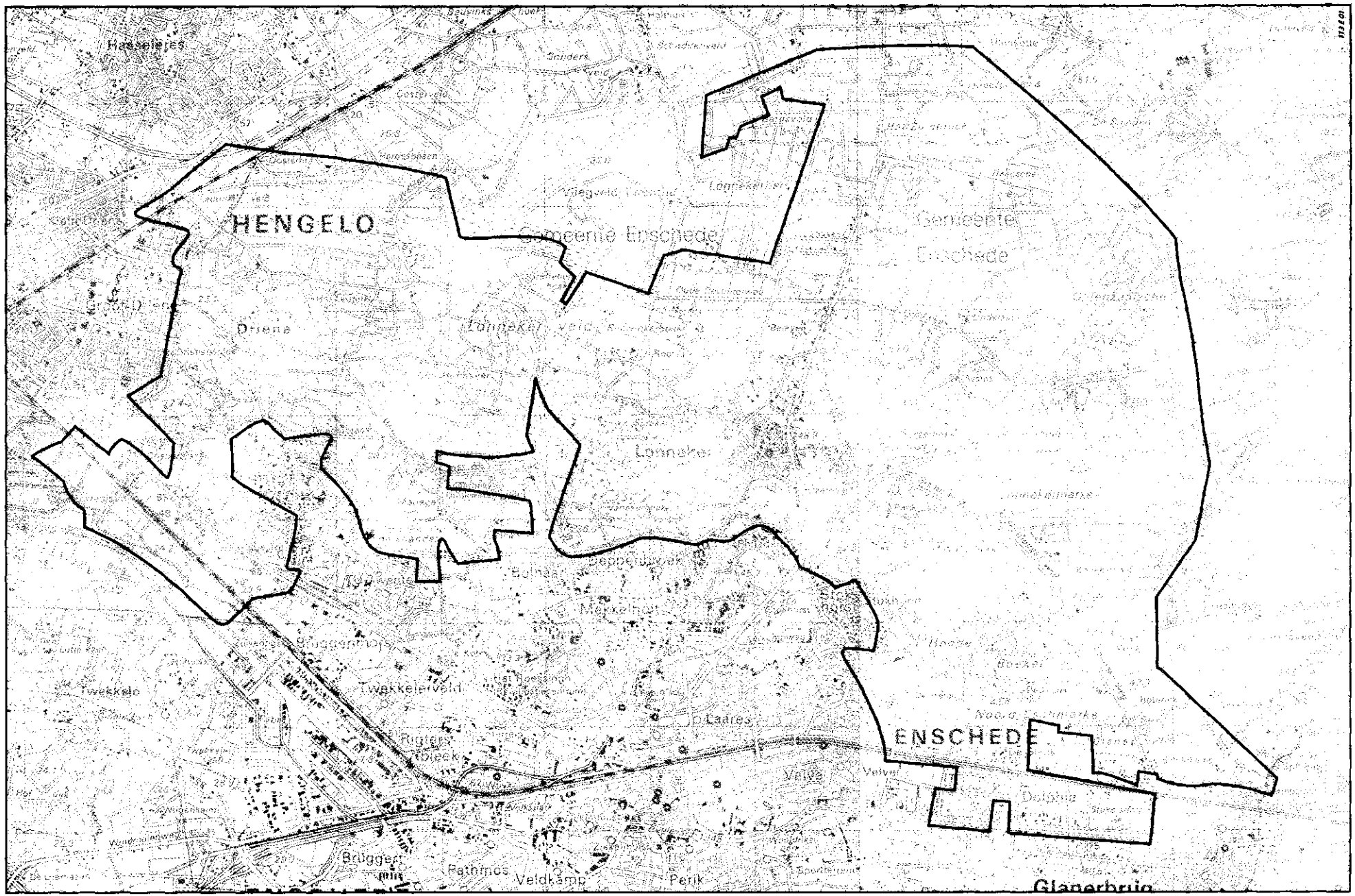

Figuur 1. Begrenzing studiegebied Enschede-Noord

1 Inleiding

In opdracht van de landinrichtingsdienst te Utrecht werd een historisch-geografisch onderzoek uitgevoerd in het herinrichtingsgebied Enschede-Noord. Het onderzoek werd uitgevoerd in de periode juli 1993 - mei 1994. Het herinrichtingsgebied ligt vrijwel geheel in de Overijsselse gemeente Enschede; een klein gedeelte van het herinrichtingsgebied ligt in de gemeente Hengelo. Het herinrichtingsgebied heeft een oppervlakte van ca. 3880 ha. Voor het onderzoek hebben we de grens iets ruimer genomen, zodat de nederzetting Lonneker, die een belangrijke rol heeft gespeeld in de genese van het cultuurlandschap, in het studiegebied viel. De begrenzing van ons studiegebied is aangegeven in figuur 1.

Het doel van het historisch-geografisch onderzoek in Enschede-Noord was de historisch-geografische waarden in het herinrichtingsgebied aan te geven, zodat ze een rol kunnen spelen in de planvorming. Inzicht in die historisch-geografische waarden is bij de landinrichting nodig voor de planvorming.

Het onderzoek in Enschede-Noord bestond uit een aantal onderdelen:

1. Beschrijving van de fysische gesteldheid. Hiervoor werd relevant materiaal bijeengebracht ten behoeve van een voorlopige en globale beschrijving, voor zover van belang voor de bewonings- en ontginningsgeschiedenis. Het gaat daarbij om geologische, bodemkundige, geomorfologische, hydrologische en paleogeografische literatuur. Dit aspect is verder uitgewerkt nadat het veldbodemkundig onderzoek was afgerond (hoofdstuk 3).
2. Indeling van het gebied in historisch-geografische landschapstypen op basis van verschillen in genese en vorm in het huidige landschap (par. 5.1). Weergave van de onderscheiden historisch-geografische landschapstypen op kaart 1.
3. Beschrijving van de genese van de onderscheiden historisch-geografische landschapstypen (par. 5.2 t/m 5.6). De genese van het studiegebied is beschreven aan de hand van kartografische bronnen vóór en na 1840, naamkundige gegevens, bouwhistorische gegevens, literatuur, gedrukte archivalia en, in zeer beperkte mate, ongepubliceerde archivalia. De aandacht was hierbij vooral gericht op de processen die het landschap hebben gevormd in samenhang met de fysische gesteldheid en maatschappelijke ontwikkelingen. Bijzondere aandacht is daarbij geschonken aan:
   - ontwikkeling van het beeksysteem;
   - veranderingen in het patroon van kleine en grotere beplantingselementen alsmede ontstaan en ontwikkeling van landgoederen;
   - genese van het bebouwingspatroon;
   - oorsprong en functie van zandwegen.
4. Analyse van de aanwezige historisch-geografische patronen en elementen (relicten) in het landschap door kaartvergelijking en veldverkenning. Deze historische patronen en elementen in het landschap werden weergegeven op kaart 2 (zie ook hoofdstuk 6).
5. Waardering. De betekenis van de onderscheiden landschapstypen in Nederland werd aangegeven, alsmede van de patronen en elementen in het landschap die daarvan deel uitmaken (hoofdstuk 7).

Tijdens het onderzoek bleek een aanvullende archeologische inventarisatie van de essen noodzakelijk om enkele fenomenen op en rond die essen beter te kunnen verklaren. Hiertoe voerde de Stichting RAAP een korte inventarisatie uit. De resultaten daarvan zijn in dit rapport verwerkt.

We hebben geprobeerd de rapportage beknopt te houden en deze zoveel mogelijk af te stemmen op het gebruik in de landinrichtingspraktijk. Verantwoording van gebruikte bronnen en verwijzing naar archiefstukken is steeds in eindnoten opgenomen, zodat deze de lopende tekst niet storen. Uitwijdingen over de haken en ogen aan de onderzoeksresultaten zijn wel steeds in de hoofdtekst opgenomen, om de gebruikers op de hoogte te stellen van de hardheid van de gegevens. Wij menen dat dit van belang is voor de afweging van de betekenis van de historisch-geografische verschijnselen.

De eerste hoofdstukken van dit rapport zijn algemeen van aard. Na deze inleiding volgt eerst een uiteenzetting over de gevolgde werkwijze bij dit onderzoek en de gebruikte bronnen. Daarna zullen we in hoofdstuk 3 ingaan op de fysische gesteldheid van het studiegebied. In hoofdstuk 4 worden enkele meer maatschappelijke ontwikkelingen besproken die een rol speelden in de genese van het cultuurlandschap. De hoofdstukken 5, 6 en 7 zijn opgebouwd aan de hand van de indeling van het studiegebied in historisch-geografische landschapstypen. In hoofdstuk 5 gaan we eerst in op de genese van het cultuurlandschap. In dit hoofdstuk worden van elk historisch-geografisch landschapstype de ontwikkelingen beschreven die leidden tot het cultuurlandschap zoals we dat thans aantreffen. In hoofdstuk 6 gaan we vervolgens na in hoeverre we de historische ontwikkeling nog in het landschap van deze landschapstypen kunnen aflezen. We bespreken de karakteristieken van de onderscheiden landschapstypen en gaan in op de kenmerkende historische landschapselementen. In hoofdstuk 7 gaan we in op de waarde die de onderscheiden historisch-geografische landschapstypen hebben en de waarden van de verschillende historische landschapselementen.

2 Werkwijze en bronnen

2.1 Historisch-geografisch onderzoek

Historische geografie is de tak van de geografie die zich bezighoudt met het bestuderen van de ruimtelijke patronen op het aardoppervlak in hun ontwikkeling in de tijd, of met het schetsen van de toestand waarin de ruimtelijke patronen zich bevonden op een bepaald tijdstip in het verleden (Vervloet, 1986). Hierbij kan zowel het landschap als het maatschappelijk gebeuren binnen de samenleving object van onderzoek zijn. Bij het historisch-geografisch onderzoek zoals hier in het herinrichtingsgebied Enschede-Noord werd verricht is het landschap object van onderzoek.

Bij historisch-geografisch landschapsonderzoek wordt het landschap in zijn totaliteit bestudeerd. Dit betreft zowel de door de mens gevormde als de door de natuur gevormde landschapsonderdelen. Het huidige landschap is gevormd door een proces van veranderingen en aanpassingen dat reeds eeuwen voortduurt. Elke historische periode vertoont een eigen ruimtelijke indeling van het landschap. Nieuwere objecten en structuren liggen tussen of juist over oudere objecten en structuren heen. Door het voortdurende veranderingsproces zijn complexe en zeer gevarieerde landschappelijke eenheden ontstaan. Ze zijn opgebouwd uit onderdelen van zeer uiteenlopende ouderdom (fig. 2).

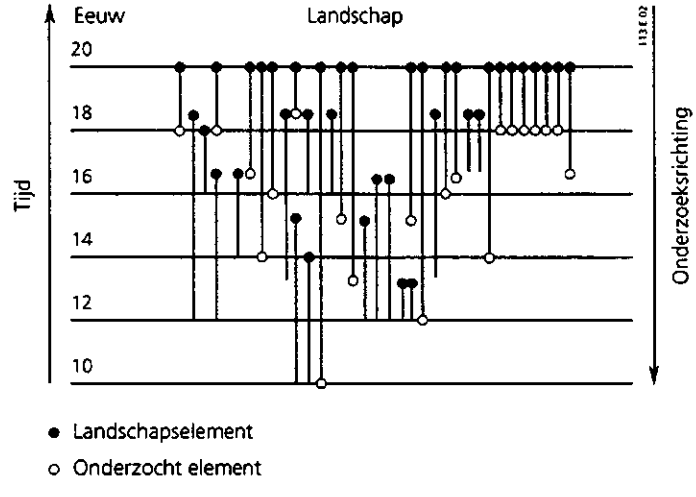

Fig. 2 Variatie door de tijd heen van de elementen die een cultuurlandschap samenstellen (naar Vervloet, 1986)

Vervloet (1986) beschrijft de retrogressieve en retrospectieve methode in het historisch-geografisch onderzoek. Bij de retrogressieve benadering wordt de situatie van het landschap op een bepaald moment in het verleden weergegeven (dwarsdoorsnede in de tijd). De retrospectieve (terugkijkende) methode bestudeert de overblijf-

selen uit het verleden in het huidige landschap. Daarbij gaat het om de vraag welke elementen op een bepaald tijdstip al aanwezig waren en waartoe zij dienden.

Bij onderzoek, zoals in Enschede-Noord, waarbij vooral de overblijfselen van het historisch gegroeide landschap centraal staan, is de retrospectieve (terugkijkende) methode van toepassing. Aan kaart 2, de kaart met de historische elementen in het landschap, ligt dan ook de retrospectieve methode ten grondslag. Deze kaart stelden we samen door de meest recente topografische kaart met oudere kaarten te vergelijken. Om de laatste ontwikkelingen te kunnen verwerken voerden we een veldcontrole uit.

Om de veelal losstaande historische elementen in hun onderlinge historische samenhang te kunnen analyseren is ook de retrogressieve methode toegepast. Hiermee is voor verschillende aspecten een dwarsdoorsnede gemaakt van het landschap op een bepaald moment. In landschappen waarin doorlopend veranderingen plaatsvinden zouden van veel verschillende tijdstippen dergelijke *moment-opnamen* gepresenteerd kunnen worden. Het jaartal 1850 is vaak gekozen om een zo vroeg mogelijke landschappelijke situatie weer te geven die gebaseerd is op betrouwbaar kaartmateriaal. De Topografische en Militaire Kaart van 1850 vormt de oudste gedetailleerde en betrouwbare kaart van dit gebied (par. 2.3).

De reden om juist een zo vroeg mogelijke landschappelijke situatie te hanteren berust op de vele veranderingen die doorlopend in het landschap hebben plaatsgevonden. Na circa 1900 kwamen de veranderingen in het cultuurlandschap in een stroomversnelling, waardoor veel structuren uit het verleden zijn uitgewist. Hierdoor tonen kaarten uit de periode vóór 1900 meer sporen uit vroegere perioden dan moderne topografische kaarten.

Het is niet mogelijk om een vroegere (bijvoorbeeld middeleeuwse) situatie direct af te leiden uit kaarten van omstreeks het midden van de negentiende eeuw (zie par. 2.3). Toch laten deze kaarten nog wel structuren zien die informatie geven over de vroegste ontwikkelingen in het cultuurlandschap.

Om greep te krijgen op de betekenis van die structuren analyseerden we de bezitsverhoudingen op de essen. Hiervoor werden gegevens van het oudste kadaster gebruikt (zie par. 2.3). Een analyse van de bezitsverhoudingen brengt bijvoorbeeld mogelijke splitsingen van erven aan het licht, wat meer zicht geeft op de ontstaansgeschiedenis van het cultuurlandschap. Wanneer op de Minuutplans van het oudste kadaster namelijk steeds de erven van twee of meer eigenaren naast elkaar voorkomen, is dat een aanwijzing voor een splitsing van één 'oorspronkelijk' erf waaruit de erven op de Minuutplans zijn voortgekomen.

De waardering van de historische-geografische landschapstypen en van de historische elementen in het landschap en de patronen waarvan deze deel uit maken, vond plaats door de op kaart 2 aangegeven elementen te waarderen op een aantal criteria. We hebben er naar gestreefd zo objectief mogelijke criteria te hanteren. De criteria waarop de elementen zijn gewaardeerd zijn:
- zeldzaamheid van landschappen binnen Nederland;

- mate van verandering;
- samenhang met het natuurlijk substraat;
- ruimtelijke samenhang met andere gelijksoortige elementen;
- kenmerkendheid.

We gaan in paragraaf 7.2 nader in op deze criteria en de waardering van de elementen.

2.2 Reconstructie van de fysische gesteldheid in de vroege middeleeuwen

Voor de reconstructie van de fysische gesteldheid in de vroege middeleeuwen, kortweg het natuurlijke landschap, hebben we allereerst nagegaan welke gronden potentieel bewoonbaar waren in die periode. In feite komt dit neer op een reconstructie van de nat-droog verhoudingen in het studiegebied. Hiervoor was het nodig de bodemkaart te bewerken. We moesten immers rekening houden met het feit dat de grondwaterspiegel in vergelijking met vroeger gedaald is. In de vroege middeleeuwen moet het landschap aanmerkelijk natter geweest zijn dan nu het geval is. Door het ontbreken van een gedetailleerde ontwatering werd het water traag afgevoerd naar de beken, waarvan de afwatering eveneens langzaam verliep. Door veranderingen in de ontwatering is de grondwaterspiegel vanaf de Middeleeuwen doorlopend gedaald; de laatste vijftig jaar is dit proces sterk versneld.

We hebben in onze reconstructie van het natuurlijke landschap in de vroege middeleeuwen een indeling gemaakt in droge, vochtige en natte gronden. Hierbij zijn op de bodemkaart de volgende gebieden geïnterpreteerd als gronden die in de vroege middeleeuwen nat waren:
- alle moerige gronden;
- alle beekeerdgronden;
- alle andere gronden met een grondwatertrap I, I*, II, II*, III, III*, IV en V;

Gronden die in de vroege middeleeuwen vochtig waren zijn aangegeven waar thans gronden voorkomen met grondwatertrap V* en VI. Droog waren in de vroeg-middeleeuwse periode alle overige gronden waar thans grondwatertrap VII of droger voorkomt.

Vervolgens werd een indeling naar bodemvruchtbaarheid gemaakt. Hierbij zijn we ervan uitgegaan dat lemige zandgronden vruchtbaarder zijn dan leemarme zandgronden. In de natte gronden is het onderscheid naar vruchtbaarheid niet gemaakt op basis van lemigheid, maar op basis van het voorkomen van kwel. Deze kwel konden we vaststellen aan de hand van het voorkomen van beekeerdgronden, die immers onder invloed van kwel ontstaan zijn.

Voor de reconstructie van de natuurlijke beken werden eerst de dalvormige laagten van de geomorfologische kaart geïnventariseerd. Daarna werd bekeken of in deze dalen beekeerdgronden werden aangegeven op de bodemkaart 1 : 50 000. Deze gronden komen namelijk meestal in beekdalen voor. Daarnaast werd nagegaan of

in deze dalen op de Topografische en Militaire Kaart van 1850 waterlopen werden aangegeven of strookvormige drasse zones. Dalvormige laagten waar ofwel een beekloop is aangegeven op de Topografische en Militaire Kaart van 1850, ofwel beekeerdgronden voorkomen zijn geïnterpreteerd als natuurlijke beek. Ook beekeerdgronden waarin op de Topografische en Militaire Kaart van 1850 een waterloop of drassig zone, werd aangegeven zijn als vroegere beekloop geïnterpreteerd. In een enkele dalvormige laagte komen geen beekeerdgronden voor en wordt bovendien geen beekloop aangegeven op de Topografische en Militaire Kaart van 1850. We zijn er vanuit gegaan dat we hier met een droog dal te maken hebben in plaats van een natuurlijke beekloop. Waar een waterloop een dekzandrug doorsnijdt hadden we kennelijk te maken met een gegraven watergang in plaats van een natuurlijke beek.

2.3 Bronnen

Bij het verrichten van historisch-geografisch onderzoek wordt gebruik gemaakt van verschillende bronnen waarvan de betrouwbaarheid en de zeggingskracht variëren. Een zeer belangrijke bron vormen topografische kaarten, verschillende thematische kaarten en de zogenaamde kadasterkaarten. Teruggaande in de tijd neemt de betrouwbaarheid van de topografische kaarten gewoonlijk af. De kwaliteit van de weergave en de mate van detail maakt dat voor historisch-geografisch onderzoek voor landinrichting kaarten vóór circa 1750 minder goed als informatiebron voldoen.

Dit maakt het ontrafelen van de landschappelijke situatie in perioden waarvan geen betrouwbare kaarten beschikbaar zijn uitermate moeilijk. Het is immers niet mogelijk de landschappelijke situatie van bijvoorbeeld 1850 direct terug te voeren op een oudere, bijvoorbeeld middeleeuwse, landschappelijke situatie. In het cultuurlandschap vonden doorlopend veranderingen plaats, die oudere structuren vervaagden of zelfs hebben uitgewist. Dit neemt niet weg dat kaarten uit de vorige eeuw in enkele gevallen nog structuren laten zien die informatie geven over de oudste ontwikkelingen in het cultuurlandschap.

Voor onze reconstructie van het natuurlijke landschap maakten we gebruik van diverse kaarten. De geomorfologische kaart schaal 1 : 50 000 (blad 28-29 en 34-35) werd geraadpleegd om de ligging van dalvormige laagten vast te stellen. Verder stonden ons twee bodemkaarten ter beschikking: de Bodemkaart van Nederland 1 : 50 000, (blad 28 oost-29 en 34 oost-35; resp. Ebbers en Van het Loo, 1992 en Stiboka, 1979) en de gedetailleerde bodemkaart (schaal 1 : 10 000) van het herinrichtingsgebied Enschede-Noord (Rutten et al., 1994). Omdat deze laatste kaart pas in de loop van ons onderzoek beschikbaar kwam en er bovendien geen gedetailleerde reconstructie van het natuurlijke landschap gevraagd was, werd vooral van de 1 : 50 000 bodemkaart gebruik gemaakt. De gedetailleerde bodemkaart 1 : 10 000 gebruikten we vooral voor de detailstudies rond de oudste nederzettingen (zie par. 5.2).

De oudste bruikbare kaart van Twente is de zogenaamde Hottingerkaart van omstreeks 1785[1]. Deze kaart is niet bruikbaar voor gedetailleerd onderzoek. Daarom maakten

we gebruik van de Topografische en Militaire Kaart van het Koningrijk der Nederlanden. Deze kaarten vormen de oudste, gedetailleerde en betrouwbare topografische kaarten van dit gebied. De Nettekeningen, die wij gebruikten, zijn met de hand getekende en ingekleurde kaarten, die als basis dienden voor de rond 1850 uitgegeven gravures van de Topografische en Militaire Kaart. De kaarten zijn omstreeks 1840 verkend. De Nettekeningen zijn oorspronkelijk op schaal 1 : 50 000 uitgevoerd, maar ze zijn nauwelijks gegeneraliseerd en daardoor vergelijkbaar met topografische kaarten op schaal 1 : 25 000. Om het gebruik te vergemakkelijken zijn de kaarten fotografisch vergroot naar schaal 1 : 25 000.

De topografische kaarten geven alleen topografische grenzen weer. Op de open essen waren de percelen niet door een duidelijk zichtbare grens, ofwel een topografische grens, aangegeven. De perceelsgrenzen werden in het terrein aangegeven door een wat dieper geploegde greppel en/of een grenssteen (Van der Woud, 1987). Dit blijkt ook uit een proces dat in 1769 speelde over een grensgeschil op de Hamer Es bij Lonneker *welke beide stukken land door twe stenen in de vore staande van malkander zouden gescheiden worden...*[2]. Deze eigendomsgrenzen zijn niet op topografische kaarten aangegeven, maar staan wel op kadastrale kaarten. Voor een analyse van de percelering hebben we daarom gebruik gemaakt van de Minuutplans van het oudste kadaster van omstreeks 1830[3]. De eigenaren van de verschillende percelen kunnen we afleiden van de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels die bij deze Minuutplans horen[4].

Voor ontwikkelingen tussen 1850 en 1950 werd gebruik gemaakt van de zogenaamde Bonne-blaadjes, topografische kaarten volgens de Bonne-projectie. We maakten gebruik van de kaarten die omstreeks 1900 en omstreeks 1930 werden verkend. Vanaf 1950 konden we beschikken over de moderne versies van de topografische kaart die om de tien jaar worden herzien. We maakten gebruik van de kaarten die omstreeks 1950 werden verkend. Opgemerkt dient te worden dat de goede beschikbaarheid van kaartmateriaal voor de periode na 1850, geen garantie geeft voor de nauwkeurigheid van de analyse van veranderingen. Verschillen tussen de diverse uitgaven van de topografische kaart stoelen niet altijd op veranderingen in het landschap (zie voor een uitgebreide analyse: Bakermans 1986).

Om na te kunnen gaan welke historische elementen in het huidige landschap aanwezig zijn werd gebruik gemaakt van de meest recente topografische kaart 1 : 25 000 (blad 28H, 29C, 34F, uitgave tussen 1988 en 1989).

Om de uitkomsten van de kaartanalyse op hun juistheid te toetsen is een confrontatie met andere bronnen zoals: lokale en regionale historische literatuur, naamkunde, vroegere parochiegrenzen en archivalische bronnen noodzakelijk.

Op de eerste plaats werd een uitvoerig literatuuronderzoek uitgevoerd. Bij regionaal gericht onderzoek zoals in dit geval, is het nuttig regionale historische uitgaven te raadplegen, zoals Jaarboek Twente en de Overijsselse Historische Bijdragen. Hoewel deze publikaties in de meeste gevallen niet zijn geschreven vanuit een historisch-geografische vraagstelling, zijn ze in enkele gevallen toch bruikbaar voor ons onderzoek. Soms worden hier namelijk bronnen gepubliceerd, zodat de leemte die

werd veroorzaakt doordat het eigen archiefonderzoek zeer beperkt was, enigszins kon worden gevuld.

Veld- en plaatsnamen kunnen veel historische informatie bevatten. Deze is bijvoorbeeld verscholen in de bestanddelen waaruit de naam is opgebouwd. De interpretatie daarvan is echter uitermate moeilijk en vereist specialistische kennis. Hierbij kan gebruik gemaakt worden van naamkundige publikaties zoals Künzel *et al.* (1988). Specifieke vaardigheid is nodig met betrekking tot de lokalisatie van de veld- en plaatsnamen. Hierbij mag niet zonder meer worden uitgegaan van de plaats van namen op de topografische- en de kadasterkaarten. Hun schrijfwijze is vaak ook sterk verbasterd door de Hollandse landmeters die het lokale dialect niet goed verstonden en daardoor verkeerde naamvormen optekenden.

Verder vormen geschreven stukken in archieven in principe een goed bruikbare bron. Het gaat dan om verkoopaktes, pachtcontracten en dergelijke. Een speciale categorie vormen de oorkonden. Oorkonden zijn schriftelijke getuigenissen over handelingen van juridische aard, zoals schenking en overdracht van landerijen, kerkelijke regelingen en dergelijke. De oudste oorkonden stammen uit de zevende eeuw. Tot ca. 1200 is het aantal overgeleverde oorkonden gering. Na 1200 neemt het aantal explosief toe.

Omdat nederzettingen en ontginningen genoemd en in enkele gevallen ook beschreven worden, bevatten de schriftelijke bronnen veel informatie. De juiste lokatie is slechts in enkele gevallen uit de oorkonde te reconstrueren. Men mag er namelijk niet van uitgaan dat eenzelfde plaats- of veldnaam steeds betrekking heeft op eenzelfde stuk land. Bij het gebruik van oorkonden is overigens de nodige voorzichtigheid geboden. Het was niet ongebruikelijk dat oorkonden werden vervalst om bepaalde eigendoms- of gebruiksclaims te kunnen leggen.

Een goede bestudering van de beschikbare bronnen in archieven vraagt over het algemeen veel tijd. Binnen het toegepaste historisch-geografische onderzoek, zoals het onderzoek in Enschede-Noord, is weinig tijd beschikbaar voor uitvoerige archiefstudie.

3 Fysische gesteldheid in de vroege middeleeuwen

3.1 Achtergronden

Het natuurlijke landschap bepaalde in het verleden in hoge mate de mogelijkheden voor bewoning en ontginning. De mens was toen namelijk nog sterk afhankelijk van de mogelijkheden die het landschap hem bood. Een reconstructie van het natuurlijke landschap is dan ook onontbeerlijk om de wijze waarop de inrichting van het landschap plaatsvond te verklaren. Het natuurlijke landschap biedt als het ware de fysische grondslag voor de inrichting die in de loop der tijd plaats vond.

Een reconstructie van het natuurlijke landschap in de vroeg-middeleeuwse periode kan gemaakt worden met behulp van bodemkunde en paleo-ecologie. Bij de interpretatie van dit soort gegevens moet rekening worden gehouden met forse wijzigingen in de milieu-omstandigheden die in verschillende perioden zijn opgetreden (verdroging, verschraling e.d.).

De vroege middeleeuwen vormen het uitgangspunt voor onze reconstructie omdat de natuurlijke situatie in die periode in belangrijke mate de mogelijkheden bepaalde voor hen die zich tussen 500-700 A.D. opnieuw in deze streek vestigden (par. 4.1). In deze periode werden de grondslagen gelegd voor het huidige landschap.

3.2 Ontstaanswijze

De hoofdlijnen van het reliëf in het studiegebied zijn gevormd tijdens het Saalien (tabel 1). Toen drong een ijstong vanuit het noordoosten het studiegebied binnen. Het ijs stuwde de bodem op tot een stuwwal die van Uelsen in Duitsland via Ootmarsum naar Oldenzaal loopt. Later brak de ijstong tussen Ootmarsum en Oldenzaal door de stuwwal heen. Hierdoor zou een gedeelte van de stuwwal tussen Oldenzaal en Ootmarsum verplaatst zijn naar de locatie tussen Oldenzaal en Enschede. De stuwwallen zijn voor een belangrijk gedeelte opgebouwd uit zavels en kleien die eerder gedurende het tertiair waren afgezet.

Toen later het ijs verder oprukte werd de stuwwal als het ware 'overreden' door de ijsmassa. Daarbij is de stuwwal afgevlakt en bedekt met keileem. Deze keileem ontstaat doordat de ijsmassa de aanwezige sedimenten samen met het materiaal dat de ijsmassa met zich meevoert, verplettert en vermaalt tot een stenige lemige massa. Keileem bevat meestal veel zwerfstenen en grof materiaal. Keileem vinden we in ons studiegebied dus plaatselijk bovenop de stuwwal; vooral in het gedeelte ten zuiden van de Oude Deventerweg. Verder komt zeer veel keileem in het gebied ten oosten van de stuwwal voor. Plaatselijk bestaat de keileem zoals die op de geologische kaart (Van den Berg en Den Otter, 1993) is aangegeven uit een zogenaamde lokaal morene. Dit is een afzetting die grotendeels bestaat uit materiaal dat in de naaste omgeving is opgenomen. Deze keileem bestaat voor een belangrijk

gedeelte uit tertiaire klei. Ebbers en Van het Loo (1992) hebben deze afzettingen binnen ons studiegebied vooral op de stuwwal ten noorden van de Oude Deventerweg onderscheiden.

Tabel 1 Indeling geologische perioden

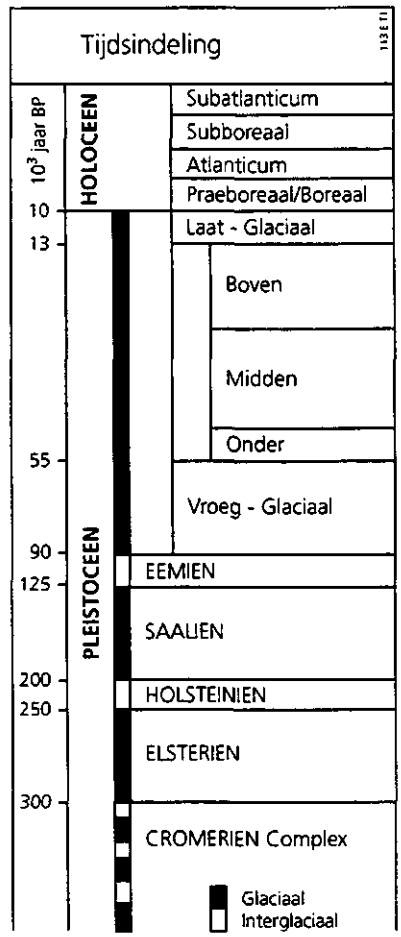

De stuwwal heeft binnen het studiegebied direct ten zuid-oosten van Lonneker, met 65,5 m + NAP, de grootste hoogte. Vanuit deze hoogte helt de stuwwal vrij steil naar het westen en oosten af. Bij de Lonnekerberg bevind zich weer een kopje, waar de stuwwal een hoogte van 56 + NAP bereikt.

In de laatste ijstijd, het Weichselien, bereikte het landijs ons land niet. Wel was het gedurende langere perioden zo koud dat de bodem permanent bevroren was. Tijdens het Weichselien vond erosie van de oudere afzettingen plaats. Hierdoor werden er in de stuwwal dalen uitgeslepen. Aan het eind van deze dalen vormden zich plaatselijk puinwaaiers die zijn opgebouwd uit grove fluvioperiglaciale afzettingen. Verder werd er veel zand door de wind verplaatst. Daar waar deze zanden weer werden afgezet bedekken ze de oudere afzettingen. De door de wind in het Weichselien afgezette zanden dragen dan ook de naam dekzand. Ze zijn in het noordwesten en het zuidoosten van ons studiegebied in een dik pakket afgezet. Op de stuwwallen zijn plaatselijk ruggen van dekzand op de keileem afgezet.

3.3 Het natuurlijke landschap in de vroege middeleeuwen

Onze reconstructie van het natuurlijke landschap in de vroege middeleeuwen is weergegeven in figuur 3. Een eerste blik op de figuur leert dat het grootste gedeelte van het studiegebied werd ingenomen door vochtige, weinig vruchtbare (legenda eenheid o) en door natte gronden (n en nk). Ten oosten van de stuwwal komt keileem aan of nabij het maaiveld voor. Deze gronden zijn slecht doorlatend waardoor stagnatie van water optreedt. Deze gronden waren in de vroeg-middeleeuwse periode ook uiterst nat. Op de lagere gronden, zoals die ten westen van de stuwwal, kwamen door de trage waterafvoer regelmatig overstromingen voor. De natte omstandigheden en de gebrekkige waterafvoer maakten op enkele plaatsen veengroei mogelijk. Dit was bijvoorbeeld het geval in het Oldenzaalse veen en het Kremersveen. In het laatste gebied is, zo blijkt uit de Topografische en Militaire Kaart van 1850, ook turf gegraven.

Droge vruchtbare gronden lagen rond Lonneker en bij Driene. Bij Lonneker lagen deze gronden tegen de steile westflank van de stuwwal en boven op de stuwwal. Hier is, in de vorm van ruggen, dekzand afgezet op de keileem. Deze ruggen waren wat droger dan hun omgeving door hun betere doorlatendheid. De ligging op de steile stuwwalflank had mogelijk ook een positieve invloed op de waterhuishouding, omdat het water snel oppervlakkig kon afstromen. De steile flanken van de Lonnekerberg zijn echter vochtig tot nat, hier speelt mogelijk de aanwezigheid van tertiaire klei dicht onder het maaiveld een belangrijke rol. De gronden hier waren onvruchtbaar omdat er aan maaiveld grove fluvio-periglaciale zanden liggen.

Bij Driene liggen enkele dekzandruggen met droge gronden. Door dit gebied liepen een groot aantal beekjes die het water dat van de westelijke flank van de stuwwal afkwam in westelijk richting afvoerden. Het zijn van zuid naar noord: de Drienerbeek, de Vinkebeek, de Eschbeek en de Elsbeek. In oostelijke richting werd het water door een sterk vertakte beek afgevoerd, die ook de naam Elsbeek draagt.

De stuwwal vormde de waterscheiding tussen de in westelijke en oostelijke richting afstromende beken. Deze waterscheiding loopt over de stuwwal heen via de oostelijke stadsuitbreiding van Enschede, de wijk Stokhorst, en de Lindermate door het Haagse Bosch in noordoostelijke richting naar Oldenzaal.

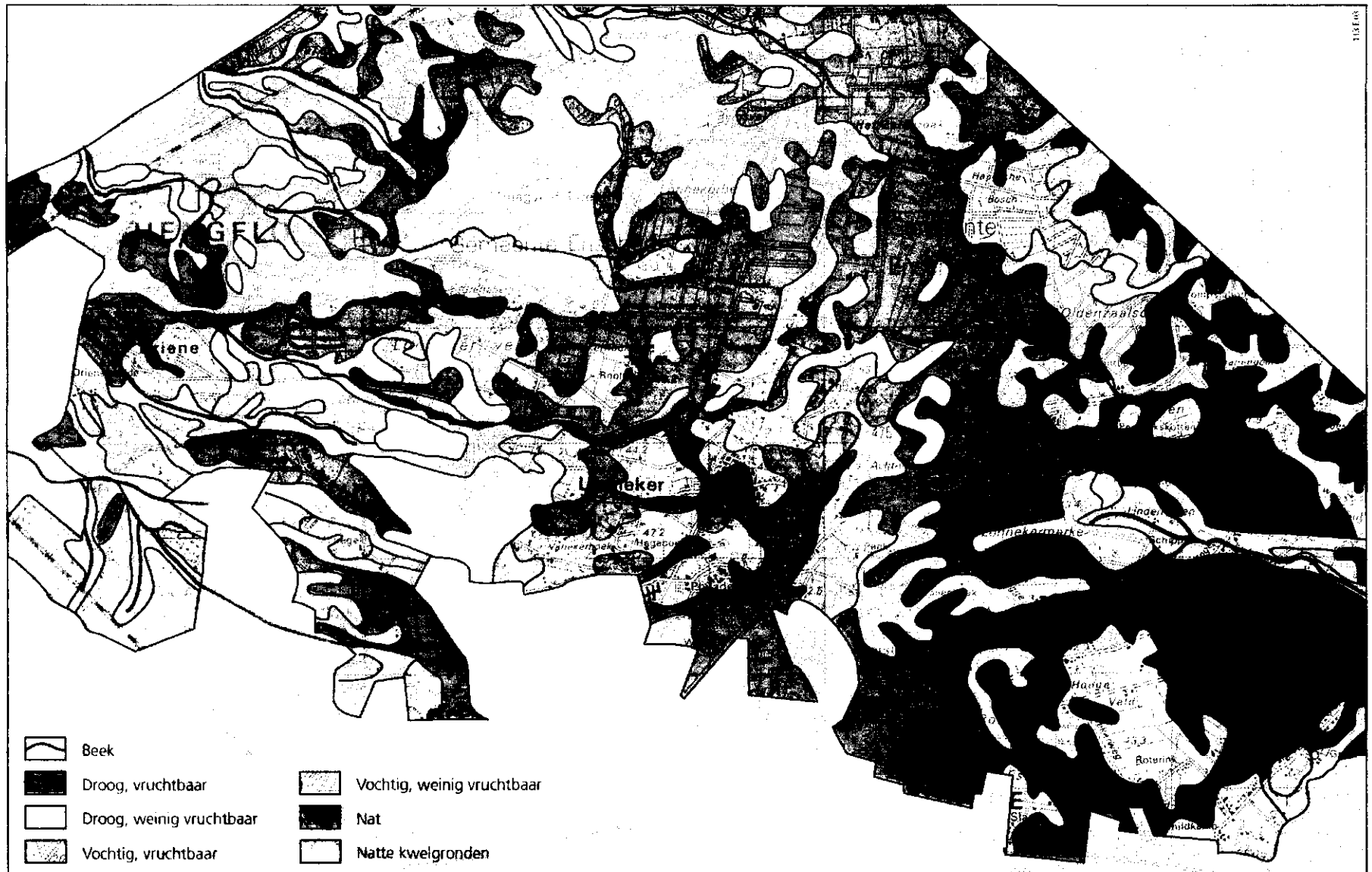

Reconstructie van het natuurlijk landschap in de Vroege Middeleeuwen *(Fig. 3)*

4 Bewoningsgeschiedenis

In dit hoofdstuk staan we kort stil bij de ontwikkelingen die van belang waren bij de genese van het cultuurlandschap. Het gaat daarbij om de vroegste ontginningsgeschiedenis, de middeleeuwse hoforganisatie, de ontwikkeling van de bevolkingsdichtheid in samenhang met de oppervlakte cultuurland en de marke-organisatie als beheerder van de woeste gronden. In het volgende hoofdstuk gaan we vervolgens meer specifiek in op de genese van het cultuurlandschap.

4.1 Eerste bewoningssporen

Twente is al sinds zeer lange tijd bewoond. De vorming van het cultuurlandschap in haar huidige gedaante nam echter pas een aanvang in de middeleeuwen. Toen werd namelijk het landschap weer in gebruik genomen, nadat de bevolking vanaf het einde van de Romeinse periode sterk afgenomen was. Uit archeologische vondsten is op te maken dat het dieptepunt in bewoningsdichtheid in het begin van de vroege middeleeuwen lag. Daarna, gedurende de vroeg-middeleeuwse periode, moet de bewoning in Twente weer geleidelijk toegenomen zijn. De ontginners die toen het Twentse landschap weer in gebruik namen legden de basis voor het landschap van de essen met aangrenzende kampontginningen (zie par. 5.2).

Tabel 2 Tijdsindeling vanaf de Romeinse tijd

Laat Romeinse tijd		**270-450 A.D.**
Vroege middeleeuwen	**Volksverhuizingstijd**	**450-500 A.D.**
(450-1000 A.D.)	**Merowingische tijd**	**500-800 A.D.**
	Karolingische tijd	**800-1000 A.D.**
Late Middeleeuwen	**Hoge Middeleeuwen (LME-A)**	**1000-1300 A.D.**
(1000-1500 A.D.)	**(LME-B)**	**1300-1500 A.D.**
Nieuwe Tijd		**1500 - heden**

Uit een tiende-eeuwse goederenlijst van de abdij Werden, blijkt dat er toen al een groot aantal nederzettingen in ons studiegebied lag[5]. Zo is er sprake van Werdense bezittingen in Lonneker, Losser, Twekkelo en Driene. Dergelijke vroeg-middeleeuwse nederzettingen bestonden over het algemeen uit een zeer beperkt aantal boerderijen. In Drenthe bijvoorbeeld varieerde het aantal boerderijen per nederzetting tussen de drie en tien. De bevolking was dan ook nog zeer gering. Voor Overijssel wordt aangenomen dat in de Karolingische tijd de bevolking varieerde tussen 2,6 en 3,6 personen per km^2 (in 1960 varieerde de bevolkingsdichtheid van 50 tot 200 personen per km^2).

Per boerderij werd niet meer dan 1,4 tot 4 ha akkerland bewerkt. Deze akkers lagen gedeeltelijk in huiskampen dicht bij de boerderijen (Vervloet, 1991). Op de akkers teelde men een groot aantal verschillende gewassen, hoofdzakelijk voor eigen gebruik. De akkers werden niet permanent gebruikt. Grote delen lagen van tijd tot tijd braak, waardoor de bodem kans kreeg te herstellen. Zo was er in Oldenzaal in 893 sprake van een stuk land waarvan de gebruiker in het jaar dat het land bebouwd werd 12 *denarien* moest betalen, maar in het jaar waarin het land braak lag geen geld hoefde te betalen (Slicher van Bath, 1944).

De vroeg-middeleeuwse nederzettingen moeten als kleine cultuureilandjes in een bosachtige omgeving hebben gelegen. In dit bos weide men het vee, voornamelijk varkens en runderen. Middeleeuwse oorkonden spreken vaak over de rechten om varkens te weiden in het bos. Dit landbouwsysteem, waarbij het vee in het bos werd geweid duidt men wel aan als het *Waldviehbauerntum* (Vervloet, 1991).

De Werdense goederenlijst maakt duidelijk dat er aan het eind van de vroege middeleeuwen al een aantal nederzettingen met bijbehorend cultuurland aanwezig was. Dat is niet zo vreemd als we bedenken dat het nabij gelegen Oldenzaal al zeer vroeg een kerkelijk centrum van enige betekenis vormde. In de achtste eeuw zou hier reeds door Marcellinus, die vanuit het bisdom Utrecht probeerde Twente te kerstenen, een eerste kerk zijn gesticht. Deze, aan St. Silvester gewijde kerk, werd omstreeks 780 door de Saksen verwoest. Later, toen de Saksen door de Frankische koning Karel de Grote waren verslagen, werd de kerk weer herbouwd. De kerk werd aan St. Plechelmus gewijd. In 954 werd door Baldericus, de toenmalige Bisschop van Utrecht, in Oldenzaal een kapittel gesticht. Dit was een zogenaamd collegiaal kapittel. Dergelijke collegiale kapittels werden in centra van pas gekerstende gebieden gesticht om de kerstening te bevorderen (Weustink, 1962).

De Bisschop van Utrecht werd omstreeks 900, nadat Twente onder heerschappij van de Franken was gekomen, landsheer van Twente (Ter Kuile, 1974; zie ook: Smit, 1968). De Bisschop bezat vele goederen in Twente. Hij behoorde, met enkele andere kerkelijke instellingen, tot de grootgrondbezitters in dit gebied (zie ook par. 4.2).

Uit laat-middeleeuwse bronnen is duidelijk op te maken dat de meeste erven in ons studiegebied kerkelijk bezit waren. De meeste erven hoorde toe aan de bisschop[6]. Verder was er een aantal erven in bezit van het kapittel van St. Pieter[7], het klooster Werden[8] en de proosdijhof te Oldenzaal[9]. Over heel Twente bezien blijkt dat in 1475 bijna een kwart van alle erven bisschoppelijk bezit waren (Slicher van Bath, 1958). Dit waren allen hofhorige erven (zie par. 4.2).

We mogen aannemen dat de horige kerkelijke erven, waaronder ook de in de tiende eeuw genoemde erven van de abdij Werden, een hoge ouderdom hebben. De bisschoppen van Utrecht hebben immers het grootste deel van hun grondbezit vóór de tweede helft van de elfde eeuw verworven. Vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw gingen de Bisschoppen zelf als schenkers optreden, waardoor hun grondbezit weer in omvang afnam (Slicher van Bath, 1944).

4.2 Hoven en horigheid

Zeer veel erven in ons studiegebied waren horig aan de bisschop van Utrecht, een klooster of andere kerkelijke instelling. Deze horige erven werden bestuurd vanuit hoven. Daar werden de opbrengsten samengebracht en zetelden de vertegenwoordigers van de grondheren. Het ontstaan van de horigheid is niet geheel duidelijk (Slicher van Bath, 1944). Mogelijk zijn horigen voortgekomen uit de klasse van onvrijen waarvan al heel vroeg melding wordt gemaakt (Weustink, 1962). Hoven met daaronder ressorterende horige erven kunnen terug gaan op zeer oud grootgrondbezit.

In de vroeg-middeleeuwse periode werden grote landgoederen geëxploiteerd vanuit een centrale hof of curtis. Die exploitatie geschiedde door ondergeschikten (horigen) die zelf ook een stukje van het landgoed in gebruik kregen, meestal mansus genoemd. Het grootste deel van de bevolking in Twente was op deze manier persoonlijk afhankelijk geworden. Men was namelijk vaak genoodzaakt zich onder de heerschappij van een machtig heer te plaatsen, om zo enige bescherming te krijgen. De horige boeren moesten een deel van de opbrengsten van hun hoeve als pacht afstaan. Daarnaast moesten ze een hoofdcijns voldoen ter erkenning van hun horigheid en hofdiensten uitvoeren, zoals het voor hun heer vervoeren van goederen. De boeren op de horige erven hoorden min of meer bij het grondbezit. Bij overdracht van de grond, gingen de horigen mee. Ze werden beschouwd als eigendom van hun heer. Dit wordt geïllustreerd door een proces dat aan het eind van de vijftiende eeuw speelde voor het hofgericht van Oldenzaal. Aangeklaagd werd daar degene die heeft *doetgeslagen tLoniker Johannes te Spelberge de hofegen was mijns heren in den hof Oldenzaal*[10]. De horige boer op de Speleborg werd dus als hofeigene beschouwd van de heren te Oldenzaal.

Veel van het grootgrondbezit was vanaf de vroege middeleeuwen ontstaan, toen Frankische vorsten grote stukken land bij hun rijk inlijfden. Ze schonken grote delen daarvan aan de bisschop van Utrecht en pas opgerichte kloosters zoals dat te Werden (Weustink, 1962). Niet alle hoven zullen echter terug gaan op dergelijk oud grondbezit. Volgens Slicher van Bath (1944) kwamen vele hoven op in de tiende eeuw, als lokale centra voor inzameling van horige afdrachten. Hij stelt dat de opkomst van de hoven samenhangt met een gebrek aan geld, waardoor betalingen in natura werden voldaan. De hoven functioneerden als een administratief centrum waar horige boeren hun afdrachten in natura voldeden.

De bisschoppelijke erven in Twente vielen omstreeks het einde van de dertiende eeuw onder zes hoofdhoven in Ootmarsum, Oldenzaal, Borne, Delden, Weddehoen en Goor (Weustink, 1962). Naast deze hoofdhoven waren er kleinere hoven, die als lokale centra functioneerden. Hiertoe moeten we ondermeer de hof Vawerck rekenen, die in Lonneker bij het latere Amelink lag (zie fig. 5).

Later in de middeleeuwen nam de geldeconomie in betekenis toe. De hoforganisatie verloor daardoor haar functie en nam in betekenis af. Misschien moeten we in dit licht het kennelijke verdwijnen van de hoffunctie van Vawerck zien. Hier was aan het eind van de dertiende eeuw nog sprake van een Bisschoppelijke hof die tiende betaalde aan het kapittel van St. Pieter *decima de curia episcopi in Lonekare, dicta*

Vaerwerke[11]. Uit de vijftiende eeuwse rekeningen van de rentmeester van het Bisdom Utrecht blijkt echter niet meer dat Vawerck dan nog als hof functioneerde. Vawerck betaalde toen, als alle andere Bisschoppelijke erven, haar afdrachten aan de Bisschoppelijke hof te Oldenzaal. Misschien heeft er tussen de dertiende en de vijftiende eeuw een soort reorganisatie plaatsgevonden. Toen de behoefte aan de uithof Vawerck verdween, werden de taken van de hof gecentraliseerd en overgebracht naar Oldenzaal[12].

Wel vinden we ook nadien nog herinneringen aan de vroegere functie. Zo was Vawerck het enige Bisschoppelijke erf dat in de vijftiende eeuw zogenaamde hofzwijnen, maar liefst zes, betaalde aan de hof in Oldenzaal[13]. Vawerck is bovendien het enige erf dat pachthoenders (20 stuks) en eieren (100 stuks) afdroeg aan de hof te Oldenzaal. Dit heeft misschien te maken met het feit dat Vawerck in die periode een erg groot erf was, dat bovendien ook nog uitgebreide rechten had voor beweiding in de marke[14]. Omdat Vawerck in de negentiende eeuw verdwenen was, is de omvang van het grondbezit niet meer goed na te gaan.

De grote hoeveelheden levende have die Vawerck moest afdragen betekend misschien dat dit erf toch nog wel enigszins als verzamelplaats fungeerde. Misschien was Vawerck een soort tussenstation waar de zwijnen van andere horige erven bijeen werden gebracht voordat deze aan de hof in Oldenzaal werden afgedragen.

Ook de andere grondbezitters hadden hun goederen georganiseerd in een hofstructuur. Zo bezat het kapittel van St. Pieter de hof Espelo. Het is niet duidelijk of het kapittel van St. Pieter deze hof bij haar stichting in 1048 ontving, of dat de hof in 1118 met de goederen van de kerk van Enschede bij het kapittel van St. Pieter werden gevoegd. Espelo werd in 1215 voor het eerst genoemd in een bul waarin Paus Innocentius III het kapittel en haar goederen in bescherming neemt. Onder de hof Espelo ressorteerden 21 erven van het kapittel van St. Pieter (Ter Kuile, 1908). Bij Oldenzaal (buiten ons studiegebied) lag verder nog de hof van het klooster Werden, de zogenaamde Elfterheurne, waaronder de beide Werdense erven in ons studiegebied ressorteerden

4.3 Bevolking en cultuurlandareaal

Zoals we al zagen nam de bevolking van Twente, nadat aan het begin van de vroege middeleeuwen een dieptepunt was bereikt, langzaam maar zeker toe. Slicher van Bath (1958) geeft een overzicht van de ontwikkelingen in bevolking en ontginningen in Twente. Een hoogtepunt in bevolkingsgroei moet de periode tussen 1150 en 1300 geweest zijn.

Zoals in veel gebieden vond ook hier in deze periode een grote uitbreiding van het akkerareaal plaats. De uitbreiding kwam tot stand door de bestaande akkers te vergroten maar ook door nieuwe ontginningen. Ook de minder vruchtbare gronden werden nu in gebruik genomen. Door het steeds intensievere grondgebruik verdwenen de meeste bossen (zie par. 4.4.1). Het vroeg-middeleeuwse landbouwsysteem, waarbij

het vee in het bos werd geweid, maakte langzaam maar zeker plaats voor het landbouwsysteem van het *Heideviehbauerntum*, waarin de heide een belangrijke plaats ging innemen (Vervloet, 1991). De boeren gingen minder voor eigen gebruik verbouwen en steeds meer voor de markt. Kennelijk kon de intensivering in deze periode nog opgevangen worden door uitbreiding van het cultuurland areaal. Een intensivering van het bodemgebruik was moeilijk. De bemesting was namelijk nog vrij extensief. De dierlijke mest werd gemengd met bosstrooisel op de akkers gebracht (Spek, 1993).

Na deze eerste periode van sterke bevolkingsgroei trad er een teruggang op tot ca. 1450. De veertiende eeuw geeft een beeld van hongersnood, pestepidemieën en oorlog (Slicher van Bath, 1958). De uitbreiding van het akkerareaal had de bevolkingsgroei kennelijk niet kunnen opvangen. Veel van de ontginningen in de periode 1150-1300 hadden immers op de minder vruchtbare gronden hadden plaatsgevonden. Uit de rekeningen van het bisdom Utrecht uit de veertiende eeuw blijkt dat de toestand op het platteland verre van rooskleurig was. Van de 271 Twentse erven onder het bisdom Utrecht blijken er in die periode 112 als *vacat* of *quasi vacat* omschreven te worden. Deze erven waren op dat moment klaarblijkelijk verlaten. Later blijken deze erven weer in gebruik. Waarschijnlijk werden ze dus slechts voor kortere duur verlaten.

Men heeft de moeilijke situatie op het platteland mede weten te doorbreken door landbouwkundige vernieuwingen. Hiertoe rekenen we met name de introductie van de plaggenbemesting. Deze bemestingsmethode hield in dat de mest gemengd werd met plaggen die op de heide werden gestoken. De plaggenbemesting werd pas vanaf de vijftiende eeuw ingevoerd. De veronderstelling dat de plaggenbemesting reeds vanaf de tiende eeuw werd toegepast blijkt onjuist te zijn (Spek, 1992).

De Tachtigjarige oorlog veroorzaakte opnieuw het verlaten raken van vele erven. Verpondingscohieren uit 1601 en 1602 laten de ernst van de toestand zien. In Twente was 17,8% van alle boerderijen en 6,9% van alle katersteden (keuters) verlaten. Van het bouwland lag maar liefst 20,6% braak. Toen vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw de rust in deze contreien terugkeerde, nam de bevolking weer gestaag toe. Waren er in 1675 nog ca. 18000 inwoners in Twente, in 1723 was dit aantal toegenomen tot 29100, in 1748 tot 49105 en in 1795 tot 53072 bewoners (Slicher van Bath, 1970).

De ontginning van nieuwe gronden hield geen gelijke tred met de groei van de bevolking. De grond was niet overal geschikt voor de verbouw van gewassen, terwijl bovendien grote oppervlakten woeste grond nodig waren voor de winning van plaggen. De marke-organisaties hielden nieuwe ontginningen in de woeste gronden tegen (par. 4.4.3). Hierdoor nam het aantal personen ten opzichte van het areaal landbouwgrond zeer sterk toe; tussen de zeventiende en de achttiende eeuw trad vrijwel een verdubbeling op van het aantal personen per ha. landbouwgrond.

4.4 Het gebruik van de woeste gronden

4.4.1 Ontstaan van de heide

In de vroege middeleeuwen waren veel van de niet ontgonnen gronden nog grotendeels met bos bedekt. Hierin lagen, als een soort eilandjes, de vroegmiddeleeuwse ontginningen (par. 4.1). In het bos werd het vee geweid. Deze beweiding was eerst nog vrij extensief. De bevolkingsdichtheid was nog laag en er was voldoende grond beschikbaar voor beweiding. In de late middeleeuwen nam de beweidingsdruk echter sterk toe. De bevolkingsgroei had een intensivering in de landbouw noodzakelijk gemaakt. Deze intensivering was alleen mogelijk door een vergroting van de mestproduktie door het houden van meer vee.

Door de intensievere beweiding degradeerde het bos tot het uiteindelijk verdween. Een open vegetatie met grasheide en verspreide berken en eiken kwam er voor in de plaats.

Aan het eind van de middeleeuwen was nog wel enig bos aanwezig. Er is dan plaatselijk nog sprake van het weiden van varkens in het bos. Zo speelt er in 1431 nog een geschil over het akeren waarbij de buren van Driene betrokken zijn[15]. In de rekeningen van de rentmeester van de Bisschop van Utrecht wordt echter vermeld dat er geen inkomsten zijn uit het *akeren-gelde* in de marke Lonneker[16]. Wellicht waren de bossen hier aan het eind van de vijftiende eeuw zo ver gedegradeerd dat het akeren (weiden van varkens op de gevallen eikels) onmogelijk was geworden. In het *Enschederwolt* was in dat jaar nog wel geakerd, evenals in De Lutte. Waar deze bosrestanten lagen is niet duidelijk.

4.4.2 Landweren

Landweren waren, vaak met doornstruiken, begroeide wallen die fungeerden als begrenzing van territoriale eenheden. Ze dienden niet alleen als grens, maar ook als afweermiddel tegen veediefstallen. Bij de doorgangen in de landweren kon tol worden geheven. Soms noemt men ook houtwallen die als veekering rond een heideveld zijn aangelegd een landweer. De meeste landweren zijn in de Late Middeleeuwen aangelegd. De term landweer komt voor het eerst in een Karolingisch handschrift uit 846 voor. Het is echter niet waarschijnlijk dat hier een landweer als landschapselement bedoeld wordt (Steeger, 1981). Beschrijvingen van landweren als landschapselement komen vanaf de Late Middeleeuwen in de bronnen voor. Zo moet vóór 1380 de Vredense landweer zijn opgeworpen. Ook uit de landbrief van Twente, uit 1380, wordt duidelijk dat er toen landweren in Twente voorkwamen (Olde Meijerink, 1980).

In het markeboek van Bathmen wordt het onderhoud aan een daar gelegen landweer beschreven (VORG, 1892). In 1637 werd het herstel van een greppel langs de landweer beschreven. Deze greppel moest maar liefst 17 voet (5,5 meter) breed zijn.

In de op 1637 volgende jaren werden eiken en elzen op de landweer geplant. Er is geen sprake van doornstruiken in deze bron.

In ons studiegebied zouden landweren gelegen hebben tussen het Aamsveen, ten zuid-oosten van Enschede en het Oldenzaalse veen. In de venen was geen landweer nodig, omdat deze terreinen onbegaanbaar waren. Deinse (1927) beschrijft de in 1927 nog aanwezige sporen van de landweer. Een landweer zou gelopen hebben van de weg van Enschede naar Gronau, via de Hooge Boekel naar Stokhorst. Ook zou er een landweer gelopen hebben vanaf het Oldenzaalse veen via Kloosterhuizen naar Penninkskotten. Deze landweer liep verder in zuidelijke richting langs de Lindermaten naar De Hooge Boekel en het erve Walmbekke. Volgens Deinse houdt een naam als De Wagt verband met de landweer. Hier zou een doorgang geweest zijn, waarbij iemand de wacht hield. We hebben deze landweer niet op oude kaarten kunnen reconstrueren. De laatste sporen van deze landweren zijn tijdens egalisatie-werkzaamheden verdwenen (mond. meded. A.D. Verlinde)

4.4.3 De marke-organisatie

De heidegebieden vormden eeuwenlang een onmisbare schakel in het landbouw-systeem. Ze werden gebruikt als weidegronden, er werden plaggen gestoken, veen gegraven en bijen gehouden. De grote bevolkingstoename in de Late Middeleeuwen en de afname van de woeste gronden door nieuwe ontginningen had dan ook tot gevolg dat de eigenaren van de bestaande boerderijen zich aaneensloten om hun, uit gewoonterecht ontstane gebruiksrechten, te reglementeren (Slicher van Bath, 1944). In Overijssel gebeurde dit in marken. De marken moeten globaal in de dertiende en veertiende eeuw zijn ontstaan. Ons studiegebied lag voor het grootste gedeelte in de marke Lonneker. Verder lag er een gedeelte in de marken Groot Driene, Klein Driene en Eschmarke (fig 4).

De rechten die afzonderlijke boeren hadden in de marke werden uitgedrukt in waren. Zo waren er in de marke Groot Driene in 1840 28,5 waren[17]. Van de marke Lonneker is een lijst met waren bewaard gebleven uit het eind van de achttiende eeuw, die, volgens de aanhef van deze lijst is samengesteld aan de hand van een lijst uit 1545[18]. Volgens deze lijst zouden er 35 gewaarde erven zijn[19]. Elk gewaard erf had één zogenaamde *lijkwaer*; een gelijk aandeel in de marke. Daarnaast had een aantal erven één of meer *laege waeren*. De lege waren, waren niet aan een hoeve verbonden. In het markeboek van De Lutte werden ze als volgt omschreven *ende hieten ledighe waer, want sie en hoert niet toe den erven, daer sie pleghen toe te horene* (Van Engelen van der Veen, 1931). De lege waren werden aan een bewoner van een marke verpacht en leverden zo geld op. Het aantal lege waren kon aanzienlijk zijn, zo waren er in de marke van Enschede 37,5 gewone waren en 32 lege waren (Van Engelen van der Veen, 1931). In Lonneker is er sprake van 13 lege waren.

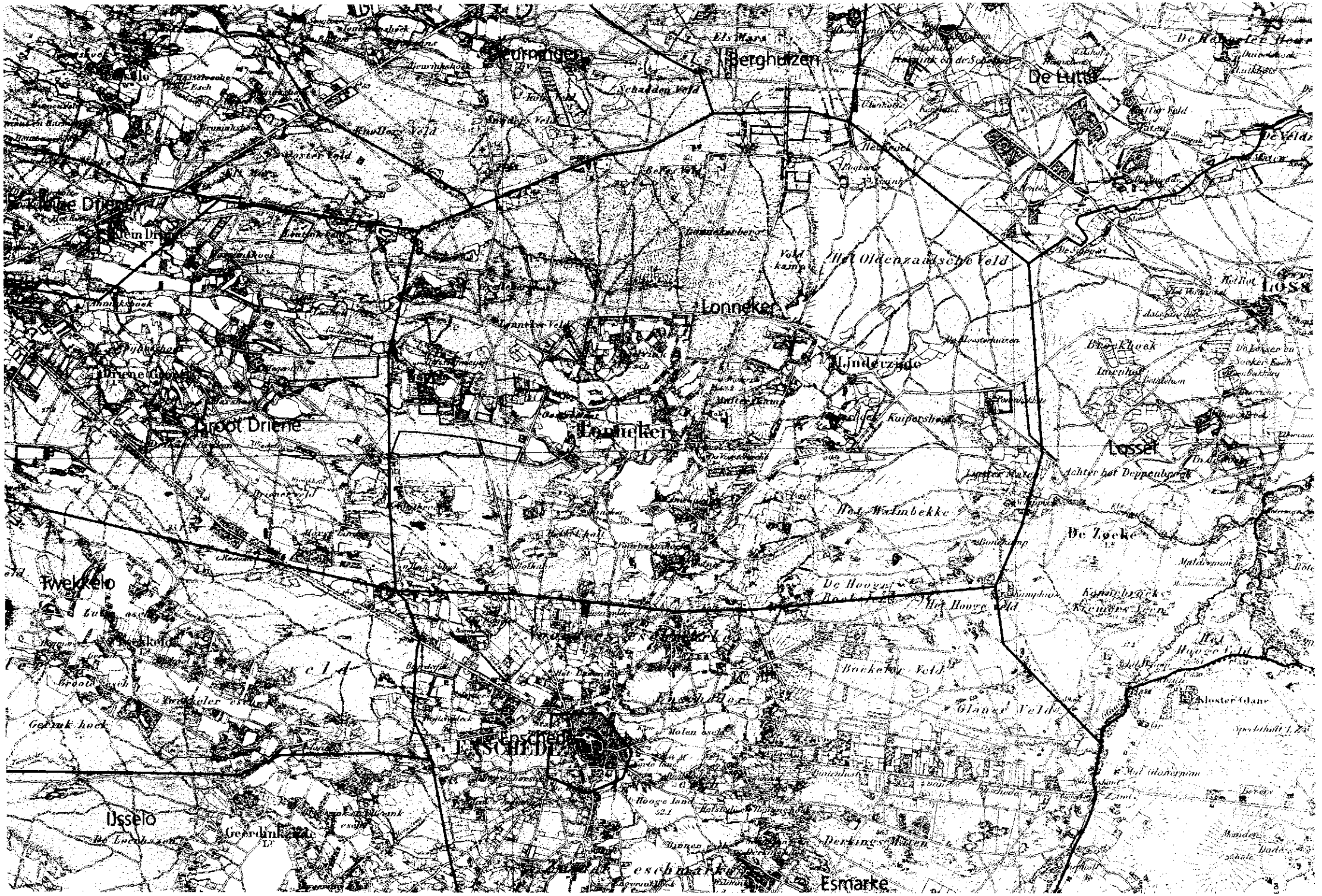
Berghuizen
De Lutte
Schadden Veld
Het Oldenzaalsche Veld
Lonneker
Ijnderzinde
Groot Driene
Lonneker
Lossel
Achter het Deppenbroek
Het Walmbekke
De Zoeke
Twekkelo
De Hooge Bank
Het Hooge Veld
Kleinere Leen
Kloster Glane
Glaner Veld
Enschede
IJsselo
Esmarke

Naast de waren was er ook sprake van *schaeren*. Zo worden er in de opsomming van marke rechten voor de hof Espelo en Vawerck ieder zestien *schaeren* genoemd. Zo'n schaar hield het recht in om varkens te weiden als er eikels waren.

Afhankelijk van de hoeveelheid eikels werd vastgesteld hoeveel varkens per waardeel mochten worden geweid. Het aantal varkens per waardeel werd een schaar genoemd (Snuif, 1975).

De vestiging van nieuwe erven werd door de marke-organisatie min of meer onmogelijk gemaakt. Toch wisten de zogenaamde keuters door deze afscherming heen te dringen. Soms werden hun illegale ontginningen oogluikend toegestaan. In die gevallen kregen ze veelal op den duur een klein waardeel in de marke (zie ook par. 4.4.4).

Naast de illegale ontginningen werden er rond het midden van de negentiende eeuw ook wel gronden ter ontginning verkocht door de markebesturen. Zo zag de marke Groot Driene zich door geldgebrek gedwongen gronden ter ontginningen aan te bieden[20]. Op deze jongere ontginningsactiviteiten komen we in par. 5.5. terug.

De marke-organisatie kwam in de negentiende eeuw onder steeds grotere druk te staan. In deze ontwikkeling heeft zeker een rol gespeeld dat de landbouw steeds meer in de wetenschappelijke belangstelling was komen te staan. Gevolg hiervan was dat in 1776 de Maatschappij ter Bevordering van de Landbouw werd opgericht. Deze maatschappij bestond uit een gezelschap waarin nauwelijks boeren, maar vooral intellectuelen, kooplieden en bestuurders waren vertegenwoordigd. Het gebruik van de woeste gronden voor plaggensteken en beweiding met schapen werd door deze lieden gezien als verspilling van de grond. Zo zou volgens de landbouwkundige W.C.H. Staring (1808-1877) met houtteelt veel meer inkomsten uit deze gronden gehaald kunnen worden. Het voortbestaan van de marken werd als een belemmering gezien voor de ontginning van de woeste gronden (zie voor een uitvoerig overzicht Demoed, 1987).

In de loop van de negentiende eeuw werden verschillende wetten uitgevaardigd om verdelingen van de marke-organisaties te bevorderen. Deze wetten hadden echter nauwelijks effect. Pas in de periode 1840-1860 werden vele marken verdeeld (zie verder par. 5.6).

4.4.4 Opkomst van de keuters

Bij de hofhorige erven nam de oudste zoon in principe het hele bedrijf over (*Geslossene hoffolge*). Voor de overige kinderen bemoeilijkte dit het verkrijgen van een eigen bedrijf. Splitsing van een erf kwam maar heel zelden voor. Dit betekende een uitstoot van bevolking. Dit proces bracht de opkomst met zich mee van kleine boeren of keuters die zich min of meer illegaal een plaatsje in de marke veroverden. We komen deze groep vanaf de veertiende en vijftiende in de geschreven bronnen tegen. In ons studiegebied bijvoorbeeld Clawes Kathe (Kathe betekend keuter) waarnaar in 1478

een erf wordt genoemd. We gaan in par. 5.2.3 en 5.3 nog nader in op de vestiging van keuters in ons studiegebied.

De keuters zochten veelal naar inkomsten naast het landbouwbedrijf. Naast allerhande ambachten die vooral door deze groep werden uitgeoefend, nam in Twente de textielnijverheid een belangrijke plaats in (Slicher van Bath, 1970).

5 Genese van het cultuurlandschap

5.1 Historische Landschapstypen

Binnen het studiegebied kan een aantal deelgebieden worden onderscheiden op basis van hun genese. Deze historische landschapstypen zijn alleen relevant binnen het studiegebied Enschede-Noord; in andere gebieden zal wellicht voor een andere onderverdeling gekozen worden. We hebben de volgende typen onderscheiden:
1) landschap van essen met aangrenzende kampen;
2) oudere-heide-ontginningenlandschap;
3) matenlandschap;
4) jongere-heide-ontginningenlandschap;
5) het buitenplaatsenlandschap.

We hebben de landschapstypen op kaart 1 weergegeven. De meeste historisch-geografische landschapstypen komen naast elkaar voor. Soms ook door elkaar heen. Het jongere-heide-ontginningenlandschap vinden we bijvoorbeeld steeds naast het landschap van essen met aangrenzende kampen. Het buitenplaatsenlandschap is echter in beide voorgaande historisch-geografische landschapstypen ontstaan. De voor de buitenplaatsen kenmerkende elementen liggen daardoor soms over oudere structuren heen. Daar waar het buitenplaatsenlandschap in oudere ontginningen is ontstaan is dat afzonderlijk aangegeven op de kaart.

Een beknopt en schematisch overzicht van de genese van de onderscheiden historisch-geografische landschapstypen is weergegeven in tabel 3.

Tabel 3 Genese van de historisch-geografische landschapstypen

	vroege middeleeuwen	Late Middeleeuwen	Nieuwe tijd	Nieuwste tijd
	450-1000	1000-1500	1500-1850	1850-heden
Essen met aangrenzende kampen	Nieuwe ontginningen in bosrijke omgeving; Verspreide nederzettingen op dekzandruggen als eilandjes in het nog niet ontgonnen landschap;	Geleidelijke uitbreiding cultuurland, vorming essen; Ontginningen in kampen rondom de essen; Intensivering landgebruik; Verschuiving bebouwing naar rand dekzandruggen.	Vestiging keuters op rand cultuurland	
Oudere heide-ontginningen			Ontginningen van kleine kampjes door keuters in de heide	
Matenland-schap			Ontginning natte gronden in beekdalen tot hooiland	
Buitenplaat-senlandschap				Uitgroei van enkele boerderijen tot relatief bescheiden buitenplaats. Na 1900 vestiging monumentale buitenplaatsen door heide-ontginning.
Jongere-heide-ontginningen-landschap				Grootschalige bosaanleg in heidegronden; Vanaf 1900 ook ontginning tot landbouwgrond.

In het huidige landschap zijn de meeste historisch-geografische landschapstypen nog goed herkenbaar (hoofdstuk 6). Zo laten de essen met aangrenzende kamp-ontginningen zich duidelijk onderscheiden door hun onregelmatige percelering. De bol liggende essen zijn karakteristiek voor dit historisch-geografische landschapstype. Hier vinden we ook de wegen die zich via een bochtig tracé door het landschap slingeren. De oudere heide-ontginningen laten zich met wat meer moeite in het landschap onderscheiden. Ze bestaan vooral uit keuterontginningen die temidden van de jongere heide-ontginningen liggen. De maten-ontginningen kenmerken zich door hun ligging in de beekdalen en de onregelmatige percelen met perceelsrandbegroeiing. De buitenplaatsen kenmerken zich door hun landhuizen, bospartijen en fraai aangelegde tuinen. In de jongere heide-ontginningen is zowel de percelering als de wegenstructuur regelmatiger van opbouw.

In de volgende paragrafen zullen we de genese van de door ons onderscheiden landschapstypen beschrijven. We zullen ons daarbij beperken tot die zaken die relevant zijn voor de opbouw van het huidige cultuurlandschap.

5.2 Landschap van essen met aangrenzende kampontginningen

5.2.1 Sporen van vroeg-middeleeuwse nederzettingen

De nederzettingen die hun oorsprong vermoedelijk in de vroege middeleeuwen hebben (zie par. 4.1) liggen op verschillende landschappelijke lokaties. Lonneker en Oldenzaal vinden we op de hogere delen van de stuwwal. Bij Lonneker zijn op de stuwwalflank enige dekzandruggen over het gestuwde materiaal afgezet. De keileem zit echter plaatselijk nog dicht onder het maaiveld. Driene ligt in een lager gelegen gebied waar vele beekjes doorheen lopen. De bewoning bevind zich hier op enkele dekzandruggen. Rond deze nederzettingen vinden we het landschap van essen met aangrenzende kampontginningen.

De namen van de nederzettingen geven enige informatie over de ouderdom ervan. Zo duidt de naam Lonneker mogelijk op een ouderdom die nog verder terug gaat dan de tiende eeuwse vermelding in de Werdense goederenlijst (zie par. 4.1). De naam wordt daar gespeld als *Loningheri*. Het bestanddeel *heri* in deze naam betekend haar, een hogere zandrug. Verder kunnen we in de plaatsnaam een *ing* suffix onderscheiden. Zowel het bestanddeel *-haar* als het *ing* suffix duiden op een hoge ouderdom, *-haar* namen kunnen tot de vroege middeleeuwen teruggaan; namen met een *ing* suffix zelfs tot de periode vóór 500. *Lono* is vermoedelijk een persoonsnaam (Künzel et al, 1988).

Voor het nabij gelegen Losser geldt het zelfde als voor Lonneker. Ook Losser wordt in de tiende eeuwse Werdense goederenlijst vermeld. Losser wordt als *Lutheri* gespeld, waarin we weer een *-haar* naam herkennen die mogelijk ouder is dan de tiende eeuwse vermelding (Künzel et al., 1988). Voor de plaatsnaam Driene kan geen verklaring gegeven worden. De naam wordt in de tiende eeuw in de Werdense goederenlijst vermeld als *Thrinon*. Hengelo wordt in 965 voor het eerst vermeld. In de naam *Heigelon* herkennen we een *-lo* naam met een voorvoegsel *heinge* wat mogelijk op omheining duidt. Enschede verschijnt wat later in de bronnen. In 1118 is er sprake van *Aneschedhe* waar het bestanddeel *-schede* waarschijnlijk duidt op scheiding (Künzel et al., 1988).

Op de Topografische en Militaire Kaart van 1850 zien we rond Lonneker een landschap dat opgebouwd is uit een aantal essen, met daar omheen de erven die vóór 1500 in schriftelijke bronnen worden genoemd (fig. 5)[21]. De erven vormen geen duidelijke dorpsstructuur, maar liggen verspreid rond de essen. Aan de rand van de essen liggen nog enkele kleinere akkerkampjes, en daarbuiten de heide van de marke Lonneker. In feite kunnen we in het negentiende eeuwse landschap twee buurtschappen onderscheiden rond Lonneker. In het oosten de zogenaamde Linderzijde en in het westen die rond het huidige dorp Lonneker.

Figuur 5. Middeleeuwse erven rond Lonneker

Hoewel de rond de es liggende erven nog altijd de namen dragen die we in de middeleeuwse bronnen terug vinden, mogen we er niet vanuit gaan dat ze sinds hun ontstaan op dezelfde plaats zijn blijven liggen. Zo bleek in het Brabantse dekzandgebied dat het negentiende eeuwse landschapsbeeld met bewoning op de randen van de es, pas vanaf de Late Middeleeuwen ontstaan is. De vroeg-middeleeuwse nederzettingen lagen juist boven op de es (Theuws, 1989). Plaatselijk bestond er een duidelijke samenhang tussen de wegenstructuur op deze essen en de locatie van de vroeg-middeleeuwse nederzetting (Dirkx en Soonius, 1991).

Zo'n duidelijk model over de nederzettingsontwikkeling in het zandgebied van noord en oost Nederland is nog niet voorhanden. Toch zijn hier ook verlaten nederzettingen onder het esdek aangetroffen. Zo werden in Drenthe verschillende oudere nederzettingen (IJzertijd, Romeinsetijd en vroege middeleeuwen) opgegraven van onder het esdek (Waterbolk, 1991). Ook in Overijssel zijn op enkele plaatsen oude nederzettingen onder het esdek aangetroffen (zie o.a. Verlinde, 1993).

Bij opgravingen rond Odoorn bleek dat de huispercelen van een negende eeuwse nederzetting onder het esdek nog herkenbaar waren in de percelering van de es (Waterbolk, 1982). Op die plaatsen kwamen blokvormige percelen voor die al dan niet verder onderverdeeld waren in stroken. In de literatuur is hier meestal sprake van een *kreuzgewannflur*. Zo'n *kreuzgewannflur* kwamen we in een zeer fraaie vorm tegen bij de Linderzijde (fig. 6). Hier zou mogelijk een vroeg middeleeuwse nederzetting gelegen kunnen hebben. Op de Roelvinkes kunnen we een *blockflur* onderscheiden die eveneens mogelijk een vroeg-middeleeuwse nederzetting verraadt (zie ook par. 5.2.3).

De gedetailleerde bodemkaart (1 : 10 000) van Enschede-Noord (Rutten et al., 1994) toont dat de *kreuzgewannflur* bij de Linderzijde in een lager gedeelte tussen twee hogere ruggen ligt. Onder het esdek bevind zich lemig zand. Uit de boorstaten (waarin gedetailleerde informatie van elke grondboring is opgenomen) van het onderzoek van Rutten et al. (1994) aangevuld met enige gerichte waarnemingen kon worden vastgesteld dat hier onder het esdek oude akkerlagen voorkomen. Deze oude akkerlagen markeren vaak de oudste delen van de es (Spek, 1993). Bij de Roelvinkes vinden we de *blockflur* in een versmalling van de hogere rug. Ook hier werd onder het plaggendek in zandige afzettingen een oude akkerlaag aangetroffen (fig. 6). Tijdens een korte archeologische inventarisatie werden in deze oude akkerlagen zowel bij de Roelvinkes als bij de Linderzijde scherven gevonden[22]. Op de Roelvinkes duiden de vele scherven op de aanwezigheid van een nederzettingsterrein. De sterke mate van fragmentatie van de scherven maakt een datering echter moeilijk. Gezien de aard van het baksel is een datering in de prehistorie tot in de vroeg-middeleeuwse periode mogelijk. Eén fragment kogelpot uit de oude akkerlaag geeft iets meer houvast. Kogelpot kunnen we in Twente dateren tussen de negende en dertiende eeuw. Dit zou er op kunnen wijzen dat het nederzettingsterrein tot in de dertiende eeuw in gebruik is geweest. In de Linderzijde werd in de oude akkerlaag eveneens naar scherven gezocht. Hier lijken eveneens bewoningssporen onder het esdek aanwezig te zijn. De sterke fragmentatie van de meeste scherven liet hier jammer genoeg ook geen nauwkeuriger datering dan vanaf de prehistorie tot in de vroege-middeleeuwen toe. Twee fragmenten gedraaid, hardgebakken (vroeg steengoed)

materiaal suggereren dat het terrein tot in de twaalfde of dertiende eeuw in gebruik is geweest.

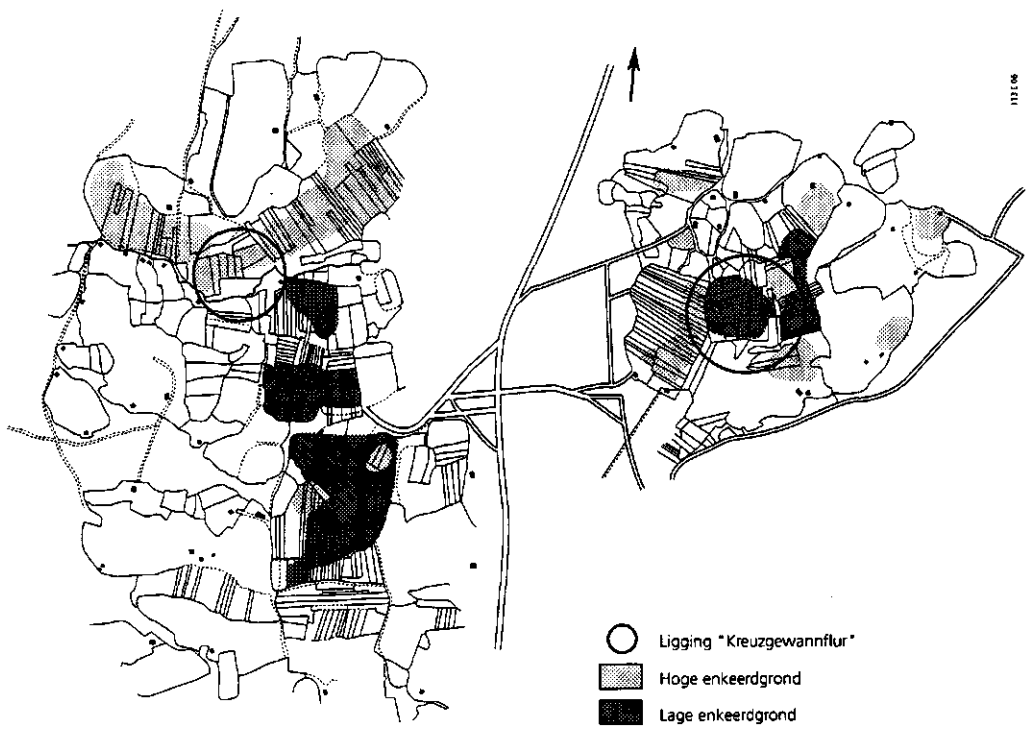

Fig. 6 Percelering en bodemgesteldheid op de essen

We moeten er rekening mee houden dat we op deze plaatsen dus te maken hebben met een percelering die teruggaat op de huispercelen van een vroeg-middeleeuwse nederzetting. De erven zouden dan in de loop van de late middeleeuwen naar de randen van het cultuurland verplaatst kunnen zijn.

5.2.2 Erven met middeleeuwse namen rond de es

Rond de essen van Lonneker vinden we een grote hoeveelheid erven met middeleeuwse namen[23]. De twee erven die het eerst in schriftelijke bronnen worden vermeld zijn de Werdense. Bij Lonneker worden in de tiende eeuwse goederenlijst van Werden de erven *Uuilger* en *Effuk* genoemd. Dit moeten de erven *Wiggering* en *Then Voirde* zijn (zie fig. 5)[24]. De andere erven verschijnen vanaf de dertiende eeuw in diverse bronnen. We hebben geprobeerd in de grote hoeveelheid erven met middeleeuwse namen rond de essen een relatieve onderverdeling te maken naar ouderdom. Hiervoor kunnen we informatie ontlenen aan rentmeestersrekeningen, markerechten en eigendomsverhoudingen (zie bijlage 1).

We schreven al dat Vawerck 6 hofzwijnen moest leveren aan de rentmeester. Vier andere erven, namelijk Assink, Wyveking, De Beke en Roterding moesten ook zwijnen leveren. Assing zowel een schultzwijn als een bedezwijn, Roterding pachtvarkens[25]. De Beke had kennelijk in het verleden een bedezwijn geleverd, maar was volgens de boer op dit erf daarvan ontheven door de bisschop. Wyveking hoefde alleen een zwijn te leveren als er *akeren* was (Hattink, 1878). Dit wil zeggen dat Wyveking een varken moest leveren als er in het bos voldoende eikels waren gevallen om de varkens te weiden.

De levering van zwijnen was gevat in verschillende vormen. Zo kende men hofzwijnen, schultzwijnen en bedezwijnen. Hofzwijnen waren kennelijk de zwijnen die door een hof geleverd moesten worden. Schultzwijnen hadden te maken met een vaste verplichting (Verwijs en Verdam, 1899). De achtergrond van bedezwijnen is waarschijnlijk dat ze eerst op verzoek van de heer, de zogenaamde bede, geleverd moesten worden. Later zou deze vorm zijn overgegaan tot een vaste verplichting.

De varkenshouderij was een vorm van veeteelt die met het verdwijnen van het bos langzaam maar zeker aan betekenis inboette (zie o.a. ten Cate, 1972; Vervloet, 1986). Bovendien blijkt dat bij de overgang van leveringen van produkten in natura naar geldbetalingen juist de leveringen van varkens, kippen, eieren en boter het eerst in geld te zijn omgezet. Leveringen in graan bleven het langst in stand (Slicher van Bath, 1958). Misschien mogen we daarom in de erven die afdrachten in de vorm van varkens deden wel de oudste erven zien.

Overigens was Vawerck ook het enige erf dat haver leverde aan de hof te Oldenzaal. De maat wordt gegeven in molt ofwel malder, terwijl leveringen in granen van de andere erven steeds in schepels en mudden werden geleverd. Waarschijnlijk is de malder een maat die teruggaat op de vroeg-middeleeuwse periode, wat wijst op een hoge ouderdom van erven waarvan de afdrachten in malders worden aangegeven[26]. Vawerck betaalde tienden aan het kapittel van St. Pieter. De tienden in rogge en haver worden eveneens in malders aangegeven. Ook Groot Wageler betaalde een rogge-tiend in malders. De ligging van dit verdwenen erf is ons tot op heden niet bekend (het erf zal nabij het Lutje Wageler gelegen hebben).

De overige bisschoppelijke erven betaalden horige leveringen in de vorm van rogge en gerst. Daarnaast zijn er enkele erven die alleen afdrachten in geld betalen. Het zijn de erven Gerberting en Speleborch. Dit zijn misschien jongere erven, die pas ontstaan zijn toen de geldeconomie weer de overhand kreeg. Uit de rekeningen kunnen we een driedeling van de Bisschoppelijke erven naar soort afdrachten maken:
- erven die onder andere varkens leverden
- erven die granen leverden (en in enkele gevallen enige geldpachten)
- erven die uitsluitend geld betaalden.

Deze onderverdeling is in figuur 7 aangegeven. Van de niet bisschoppelijke erven is deze onderverdeling niet aan te brengen, zodat deze erven met een afzonderlijk symbool zijn aangegeven.

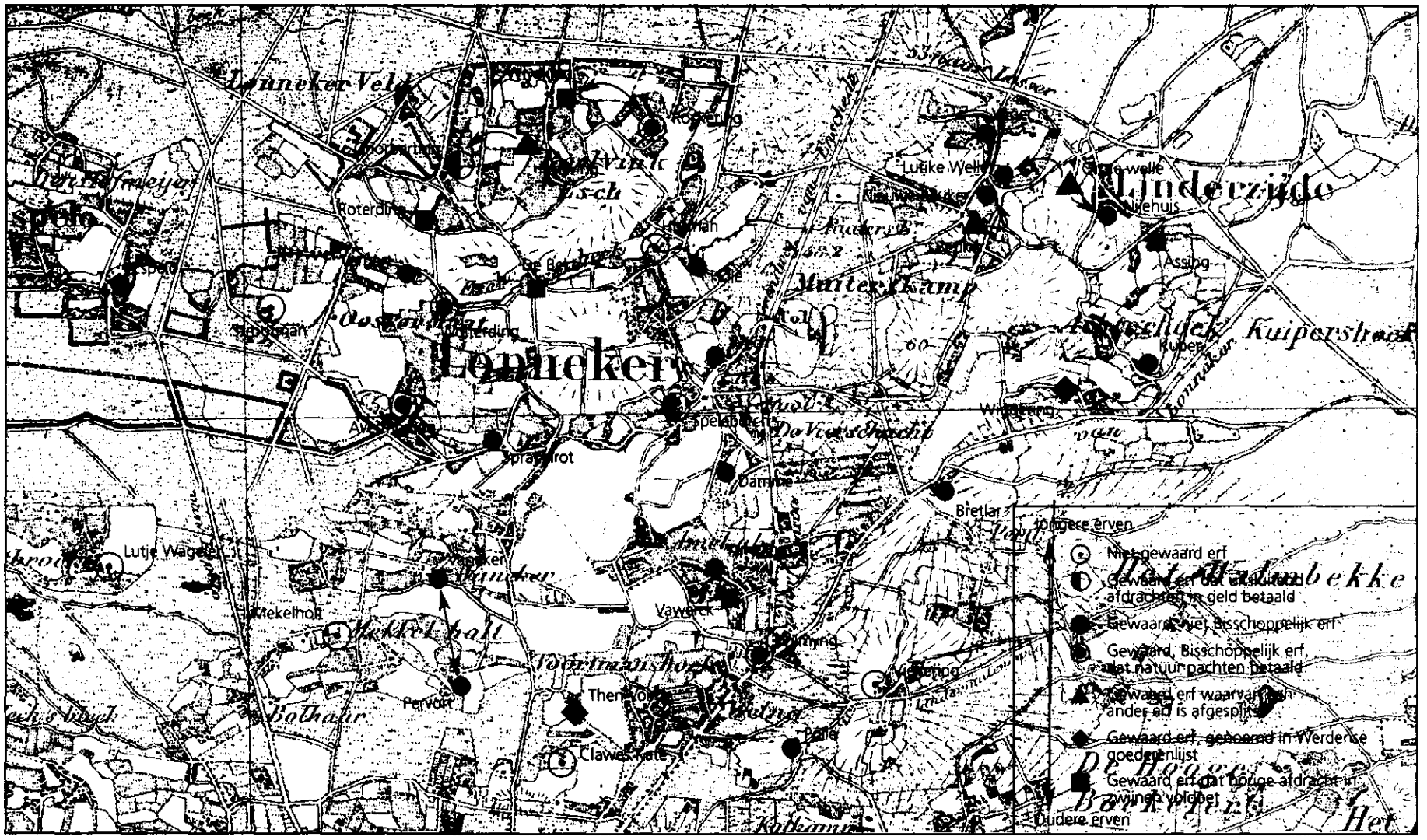

Figuur 7. Nadere onderverdeling van de middeleeuwse erven naar relatieve ouderdom

De bezitsverhoudingen brengen een aantal erfsplitsingen aan het licht (zie voor een toelichting par. 2.1). De beide erven zijn in de figuur steeds met een pijl met elkaar verbonden. Tot slot mogen we aannemen dat de jongere erven niet gewaard waren in de marke (zie ook bijlage 1). Ook deze niet gewaarde erven zijn in de figuur aangegeven. Figuur 7 geeft aldus enige differentiatie in de grote hoeveelheid middeleeuwse erven in ons studiegebied. Hierbij moeten we nogmaals benadrukken dat de ligging van deze erven in de negentiende eeuw niet noodzakelijkerwijs dezelfde is als in de middeleeuwen.

We kunnen van de 35 erven, die in de middeleeuwen werden vermeld, zeven erven aanwijzen die vermoedelijk relatief jong zijn (vijftiende eeuw). Zeven erven zijn waarschijnlijk van zeer hoge ouderdom, misschien vormden de ontginningen vanuit deze erven de eerste aanzet voor het cultuurlandschap rond Lonneker.

5.2.3 Structuur van de essen met aangrenzende kampen

Essen

Figuur 8 toont de structuur van dit landschapstype rond 1830. De basis voor deze figuur wordt gevormd door de Minuutplans van het oudste kadaster (ca. 1830; zie ook par. 2.3). De essen kunnen eenvoudig op de figuur worden onderscheiden door hun fijnmazige percelering. Rondom de essen vinden we grotere onregelmatig gevormde kampen. De oudere erven liggen in grote onregelmatig gevormde kampen rondom de essen. In de percelering van de essen zijn grofweg drie typen te onderscheiden:

- Type A zien we op de Roelvink Es en bij de Linderzijde: het is een zogenaamde eenstrepige es. Het gaat om een aaneengesloten escomplex met een strookvormige percelering die in het gehele complex dezelfde oriëntatie heeft. Dit type is veelal door vererving ontstaan uit een zogenaamde *Breitstreifenflur*: een percelering in brede stroken. Een aantal van die bredere stroken is nog te onderscheiden. Vaak wordt verondersteld dat dit soort essen zijn ontstaan door een gezamenlijke ontginning (Vervloet, 1986);
- Type B, de *Gewann-es* zien we ten zuiden van de Roelvink Es. Het escomplex bestaat hier uit een aantal afgeronde grotere blokken (gewannen) die elk afzonderlijk in stroken zijn verdeeld. Dit type kan zijn ontstaan te danken hebben aan de ontginning van enkele afzonderlijke blokken of gewannen die naderhand in stroken zijn onderverdeeld.
- Type C de zogenaamde meerstrepige es zien we in een klein gedeelte van de Roelvink es en bij de Linderzijde; bij een meerstrepige es laten zich meer kleinere perceelsgroepen onderscheiden, de perceelsrichtingen kruisen elkaar zonder dat sprake is van duidelijk begrensde eenheden. We noemen dit type ook wel *Kreuzgewannflur*. Dit type zou ontstaan kunnen zijn uit huiskampen uit de vroege middeleeuwen, die later in smalle stroken zijn verdeeld.

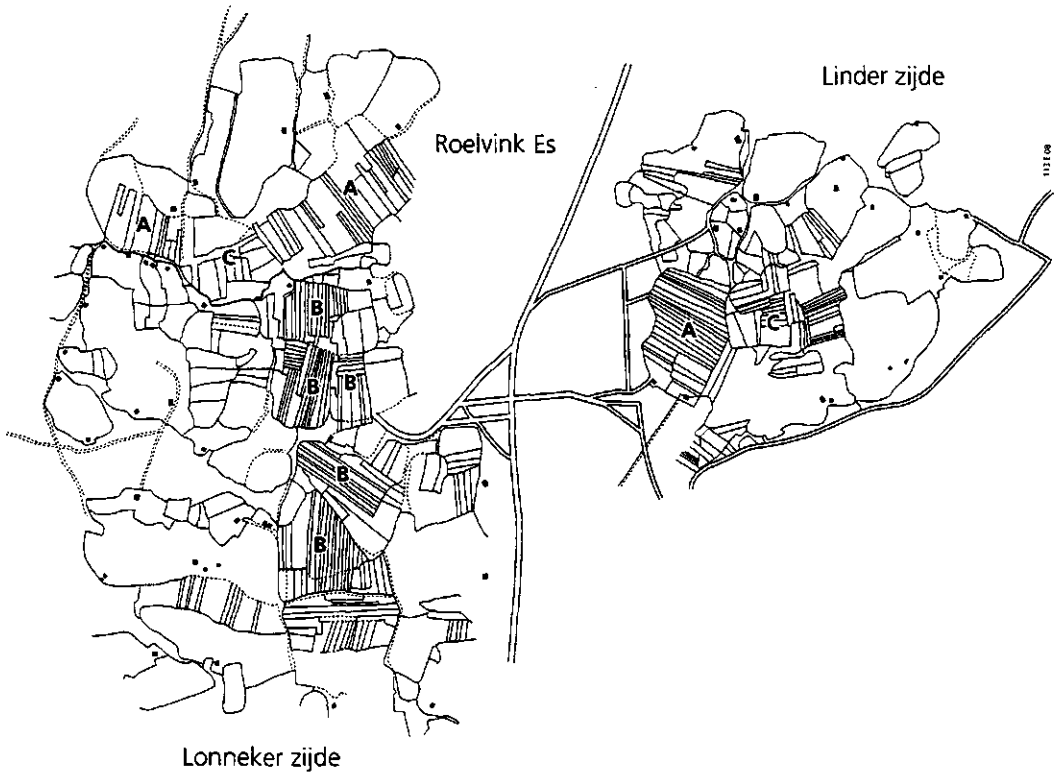

Fig. 8 Percelering rond Lonneker op het oudste kadaster

We zouden in de *Kreuzgewannfluren* dan ook de oudste delen van de es kunnen zien. Delen van de éénstrepige es (type A) zouden overigens ook een hoge ouderdom kunnen hebben. We zien hierin sporen van de erfsplitsingen terug van de erven Wyveking, Röckering, Ghorberting en Roelving. De erven Wyveking en Röckering, die dus kennelijk van elkaar zijn afgesplitst, worden beide reeds vóór 1385 genoemd. Ook het erf Ghorberting, dat waarschijnlijk van Roelving is afgesplitst, wordt al vóór 1385 genoemd. Dit betekend dat deze es al vóór de veertiende eeuw ontgonnen moet zijn.

Voor de Gewann-essen (type B) is minder duidelijk wanneer ze ontgonnen zijn. Hier komt minder duidelijk grondbezit van twee erven naast elkaar voor. Misschien zijn dit delen die pas in een latere fase ontgonnen zijn. Ook de jongere erven, die elders op de es ontbreken, delen hier wel in het grondbezit.

Op de essen liggen forse esdekken. Deze zijn ontstaan door de plaggenbemesting, waarbij plaggen uit de heide, vermengd met mest van het vee op het land werden gebracht. Deze plaggendekken zijn waarschijnlijk vanaf de vijftiende eeuw ontstaan (zie par. 4.3).

Kampen
De kampen rond de essen zouden in onze optiek pas later ontgonnen zijn, vanaf de late middeleeuwen. We vinden hier ook enkele duidelijk jongere, maar nog wel middeleeuwse, erven zoals Mekelholt, Clawes Kate en Strootman. Misschien waren de stichters van deze erven de eerste keuters. De naam van het erf Clawes Kate spreekt wat dat betreft boekdelen (zie par. 5.3).

Hoewel een groot aantal van de kampen reeds in de middeleeuwen ontstaan zullen zijn, kunnen er ook in de daarop volgende perioden nog nieuwe kampen, grenzend aan het bestaande cultuurland ontgonnen zijn. De druk op het cultuurland was groot. Zoals we hierboven (par. 4.2) al zagen was het op horige erven in principe niet toegestaan het erf bij vererving te splitsen. Dit betekende dat de oudste zoon het gehele erf erfde. De andere kinderen konden geen rechten laten gelden op het erf. Ze vestigden zich vaak als keuter aan de randen van de landbouwgronden van het oude erf. Van Engelen van der Veen (1931) onderscheidt ze als de zogenaamde bijzitters: keuters die woonden op plaatsjes die tot de gewaarde hoeven hoorden. Op de kaarten van het negentiende eeuwse kadaster kunnen we er vele lokaliseren (fig. 9). Opvallend is hun ligging op de rand van het oude cultuurland en de heide. Vanuit deze katersteden werden kleine, illegale, ontginningen uitgevoerd.

De markegenoten zagen hierin vanzelfsprekend een bedreiging van hun gemeenschappelijke belangen. Tijdens een *noodholtinck* (markevergadering) van de marke Lonneker in juli 1717 bepaalden de markegenoten *datt van nu voortaan geen angravinge* (ontginningen) *nogh bijwoningen meerder sullen getolereert als met kennise van d'heeren marckerichters*[27]. Dat dit niet hielp blijkt uit latere stukken over processen die tot aan Ridderschap en Steden (de voorloper van het provinciaal bestuur) werden uitgevochten. Zo speelde in 1767 een proces over illegale ontginningen en bebouwing bij het land van het erf Stenebos bij de Roelvinkes. Hier was een *gemenen hoek veldgrond ... bij en aan hunnen landen* ontgonnen en met wallen omgeven[28]. Dit soort kampen die in de Nieuwe Tijd werden ontgonnen kunnen we niet onderscheiden van kampen die reeds in de middeleeuwen ontgonnen zijn. De oppervlakte van de latere kampen moet echter slechts gering zijn geweest, zoals we reeds zagen (par. 4.3).

Bebouwing
Zoals we al aangaven liggen de erven verspreid rond de essen. Ze zouden hier in onze optiek, na een verplaatsing, gedurende de Late Middeleeuwen terecht gekomen zijn. Het korte archeologische onderzoek bracht geen archeologische sporen aan het licht rond deze erven[29]. De huispercelen worden in het negentiende-eeuwse landschap gevormd door grote afgeronde blokken. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de Grote Welle, Lutike Welle en Nijhuis (fig. 10). Deze erven zijn door afsplitsing uit één erf ontstaan. In de huispercelen van deze erven zien we geen sporen van splitsingen wat zou kunnen wijzen op een verplaatsing nadat de splitsing had plaatsgevonden. Als dat niet het geval is geweest mogen we immers verwachten dat de huispercelen ook nog de sporen van de splitsing van de erven zouden dragen. De naam Nijhuis komt vanaf 1475 in de bronnen voor, zodat we de verplaatsing vóór 1475 zouden kunnen plaatsen.

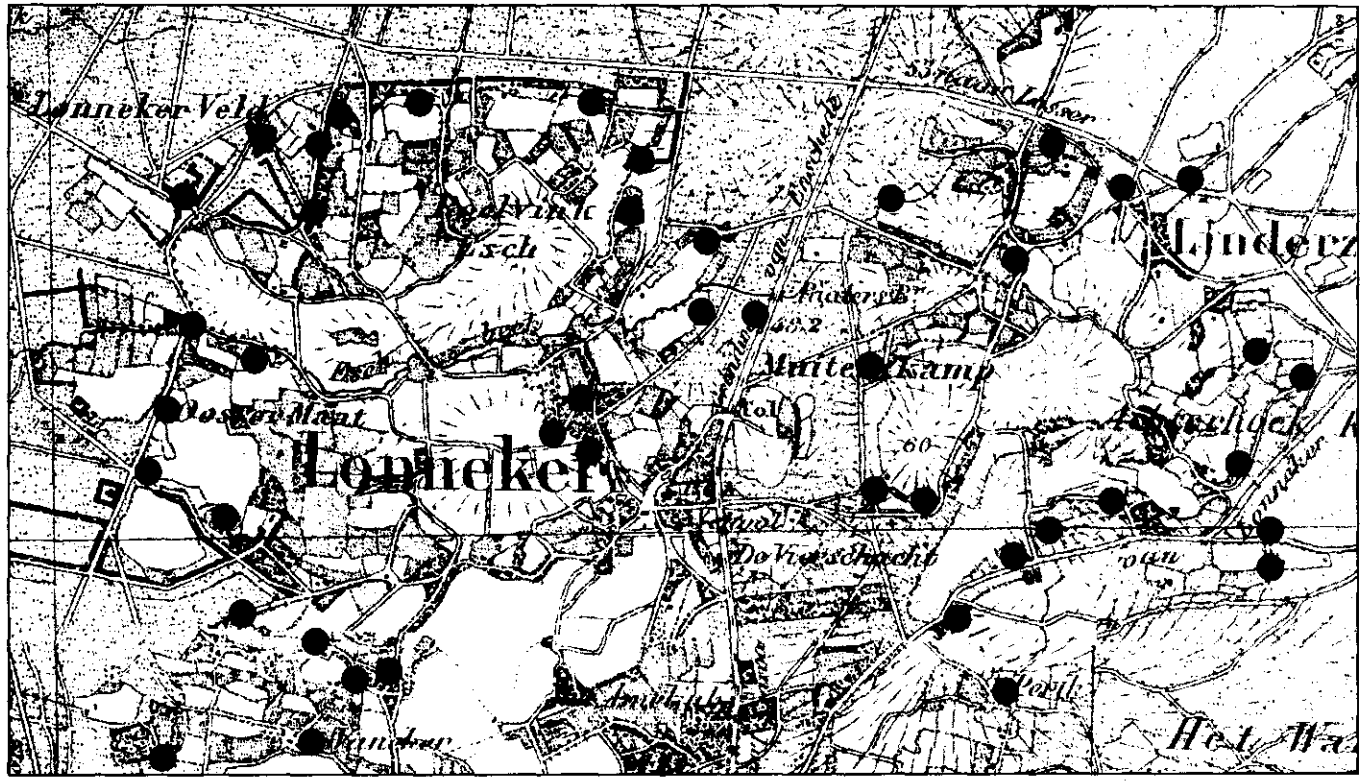

Figuur 9. Keuter aan de rand van het oude cultuurland

● Keuter boerderij

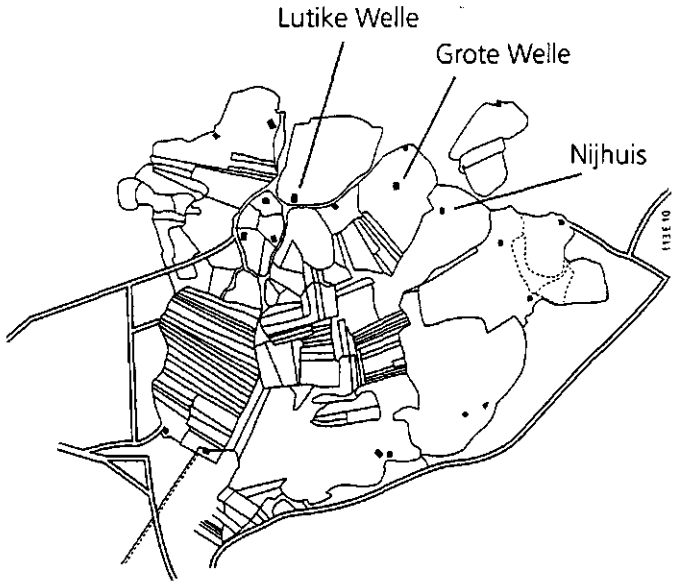

Fig. 10 Huispercelen rond de es

De huispercelen van andere gesplitste erven laten ons minder makkelijk een tijdstip voor een verplaatsing vaststellen. Het archeologisch onderzoek rond deze erven heeft geen sporen opgeleverd die ons meer zicht geven op het tijdstip waarop men zich hier gevestigd heeft[30].

De dorpskern van Lonneker die rond de kerk ligt, ontstond pas in het begin van deze eeuw. De kerk van Lonneker werd gesticht in 1819 in de markegrond van de Lonnekermarke. Pas rond 1900 ontstond er rond deze kerk enige bewoning. Deze is op de topografische kaart van 1903 zichtbaar. Pas gedurende de laatste jaren is het dorp Lonneker verder uitgebouwd.

Brinken
Bij de Linderzijde is een brinkachtige ruimte te onderscheiden. Hoewel het begrip brink in Twente minder bekend is, menen we hier toch een brink aan te kunnen geven. Brinken dienden in het verleden als een soort veebocht. Hier werd 's avonds het vee verzameld. Er bevond zich vaak een drinkpoel om het vee te drenken. Het gaat bij de Linderzijde om een ovaalvormige laagte tussen de hogere essen. De bodem in de brink is niet door plaggen bemesting opgehoogd (Rutten et al., 1994).

Wegen
Een datering van de wegenstructuur op en rond de essen levert problemen op. Gedeelten van deze wegenstructuur kunnen uit de middeleeuwen stammen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de wegen die vanuit de brink in De Linderzijde het landschap inslingeren (fig. 11). In deze brink liggen de huiserven van De Nieuwe Beuker en De Oude Beuker. De Oude en Nieuwe Beuker zijn uit één erf ontstaan. De huispercelen in deze brink dragen nog duidelijk sporen van een erfsplitsing. Dat zou kunnen betekenen dat de erven al in deze brink lagen vóór de erfsplitsing. Aangezien het 'moedererf' vóór 1500 plaatsgevonden moeten hebben. Dit betekent bovendien dat

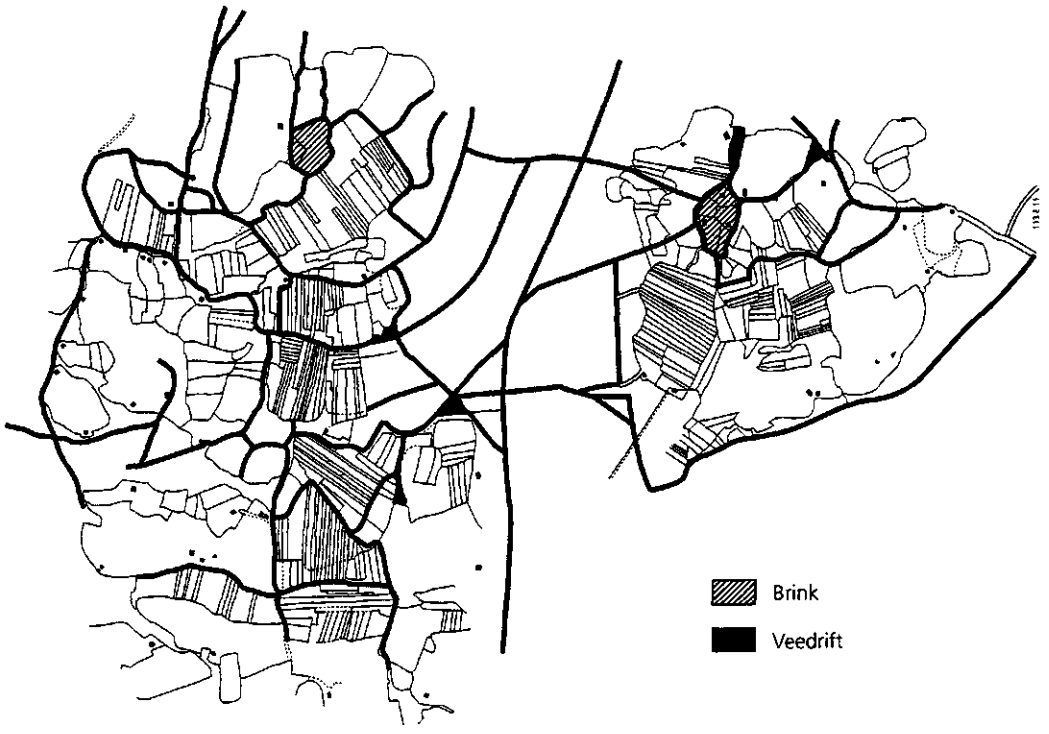

Fig. 11 Wegenstructuur op en rond de essen

deze brink uit de middeleeuwen stamt. De wegen die vanuit deze brink het landschap inslingeren fungeerden waarschijnlijk als veedrift, waarlangs het vee de heide ingedreven werd. Een datering van deze wegen in samenhang met de brink, dus vóór 1500 lijkt ons verdedigbaar.

We hebben geprobeerd om door middel van de korte archeologische inventarisatie vast te stellen of kruispunten van wegen wellicht samenhang vertonen met middeleeuwse bewoningssporen. De uitkomst van de inventarisatie is dat dit niet het geval is. We hebben derhalve geen gronden om aan deze kruispunten een middeleeuwse ouderdom toe te kennen, hoewel we dat ook niet geheel uit mogen sluiten.

De overige wegen op en rond de essen geven jammer genoeg ook geen aanwijzingen over hun ouderdom. Hoewel hier eveneens enkele wegen uit de middeleeuwen kunnen stammen, is het ook zeer goed mogelijk dat enkele wegen pas gelijktijdig met latere uitbreidingen van de essen zijn ontstaan. We hebben ons derhalve niet aan een datering van de wegen gewaagd. De wegen op de essen zelf en op de randen ervan zijn op de relictenkaart als afzonderlijke eenheden aangegeven.

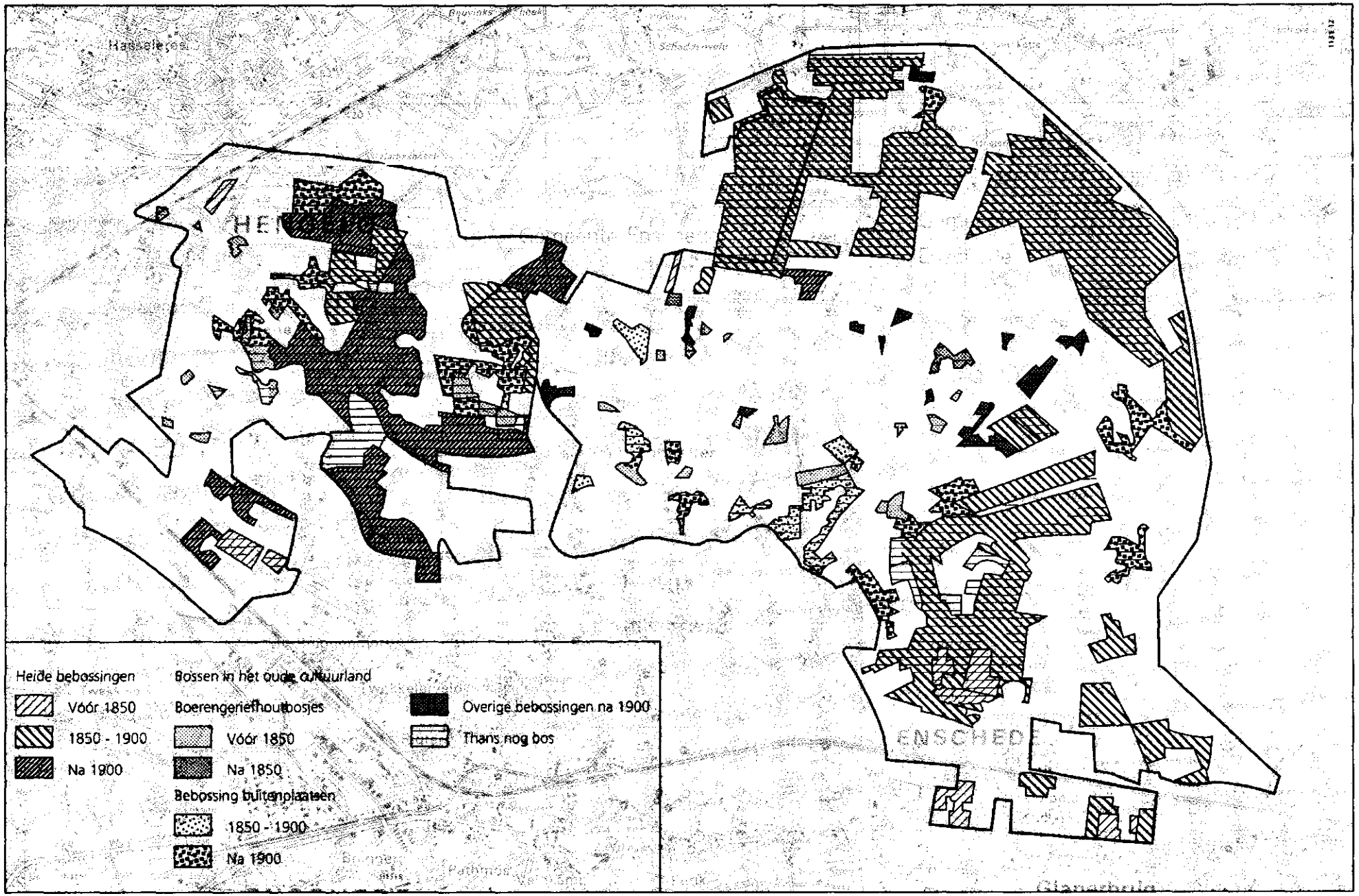

Figuur 12. Genese van de bossen

Begroeiing
In het landschap van de essen met aannde kampen lagen in het verleden verschillende bospercelen. Vaak troffen we deze aan in kleine overhoekjes, bij de erven en in voormalige veedriften en brinken (fig. 12). Het waren waarschijnlijk geriefhoutbosjes, waaruit de boeren hun gebruikshout haalden. In de bronnen is soms sprake van telgenkampen op de horige erven. Het hout in deze telgenkampen was strikt voorbehouden aan de heer van het erf[31]. Houtwallen kwamen in dit landschapstype uitsluitend voor op de rand van de essen en langs de afzonderlijke kampen.

5.3 Oudere-heide-ontginningenlandschap

De druk op het cultuurland leidde niet alleen tot nieuwe, al dan niet legale, ontginningen aansluitend op het reeds bestaande cultuurland. Ook op afgelegen plaatsen in de heide vestigden zich keuters. Als zij daar hun bedrijf 33 jaar, zes weken en drie dagen konden voortzetten, dan konden ze volgens het landrecht van Twente niet meer verdreven worden (Van Engelen van der Veen, 1931). Vaak werd hun aanwezigheid oogluikend toegestaan. Soms ook konden de keuters enige rechten in de marke verwerven.

De illegale vestigingen in de heide werden echter niet altijd getolereerd. In het markeboek van de marke Lonneker komen we verschillende berichten tegen over het *insmijten* van onrechtmatige ontginningen[32]. Zo werd in 1728 bepaald dat diegenen die *teegens marken resolutien iterativelijck genoomen eenige nieuwe gronden aan te graven off nieuwe wooningen te setten, dat sij deselfe endigh 14 daage nae publicatie deeses sullen moeten raceren, insmijten en remouveren...*

Ondanks deze stoere taal durfden verschillende keuters het aan zich te vestigen in de marke. In 1737 werden vele illegale ontginningen gelegaliseerd, door de ontginners een bedrag aan de marke te laten betalen[33]. Kennelijk moest het markebestuur de illegale ontginningen wel tolereren, daar ze niet langer tegen te houden waren. In het markeboek komen we steeds besluiten tegen dat verdere ontginningen niet meer getolereerd zullen worden, terwijl enkele jaren later blijkt dat de keuters, tegen een betaling, hun ontginning legaliseren. Ook gewaarde boeren maakten zich overigens aan illegale ontginningen schuldig.

Als vestigingsplaats zochten de keuters vaak de grens van de marke op. Ze maakten kennelijk graag misbruik van de wat onduidelijke ligging van die grens. Hierdoor was het voor de markebesturen niet vast te stellen in wiens marke deze keuters zich nu gevestigd hadden. In het negentiende eeuwse landschapsbeeld wordt de markegrens tussen de marke Lonneker en de marke Oldenzaal gemarkeerd door een lint van keuterijen (fig 13). Ook zien we een lint van keuters op de grens van het oude cultuurland (zie ook par. 5.2.3).

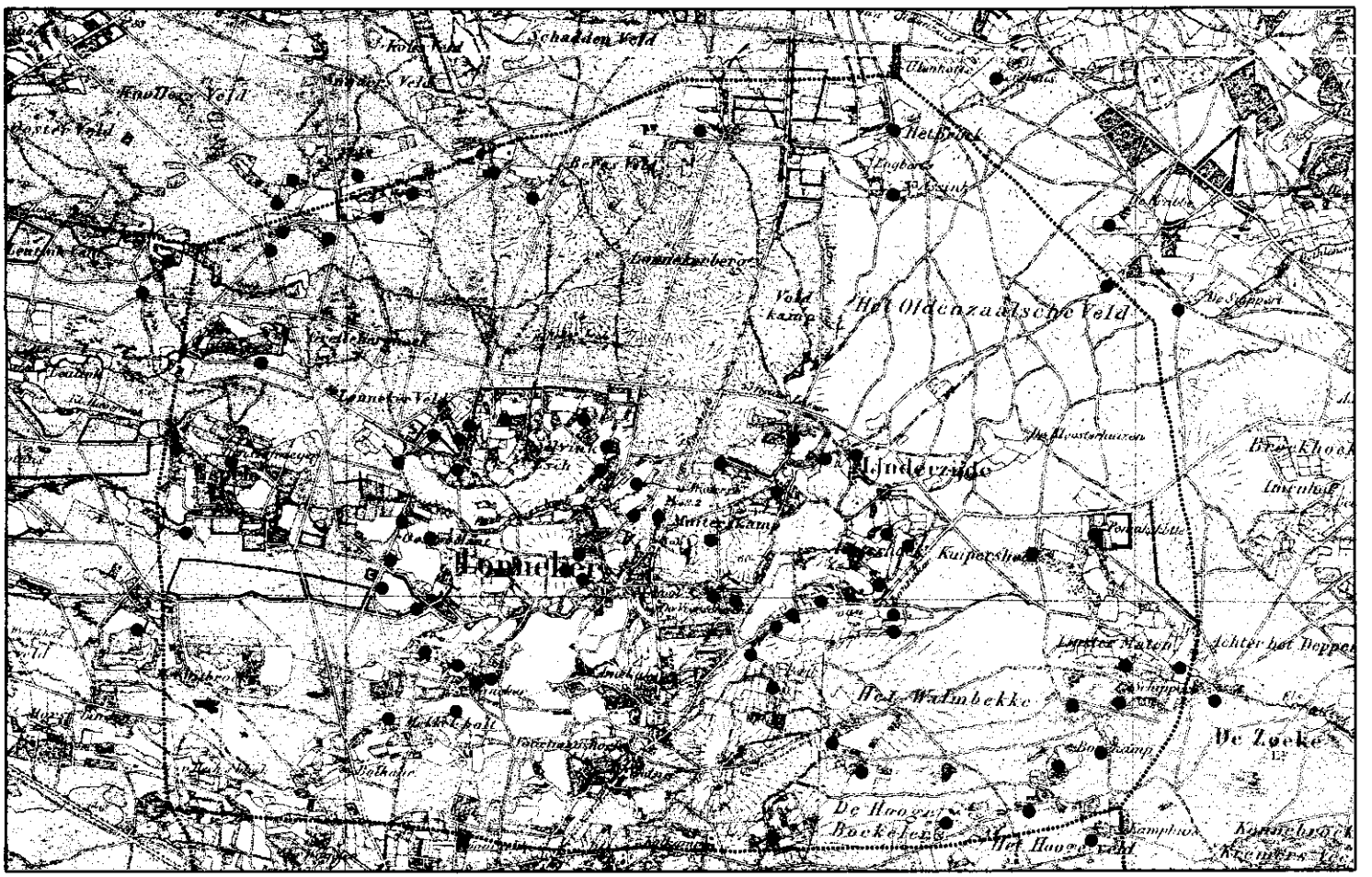

Marke grens

Keuter boerderij

Figuur 13. Ligging van de keuterontginningen

De eerste keuters komen we vanaf het eind van de middeleeuwen in de schriftelijke bronnen tegen (Slicher van Bath, 1944). De meeste keuterijen zullen echter in de Nieuwe Tijd ontstaan zijn, toen vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw de bevolking op het platteland weer wat toenam (zie par. 4.3). Het aantal keuters nam in de loop van de tijd sterk toe. De keuters vormden in het begin van de zeventiende eeuw nog een minderheid van 30% keuters tegen 70% boeren. In het begin van de achttiende eeuw waren er ongeveer evenveel keuters als gewaarde boeren terwijl halverwege de achttiende
eeuw de keuters duidelijk in de meerderheid waren met een verhouding van 60% keuters tegen 40% boeren (Slicher van Bath, 1944).

De oudere heide-ontginningen lagen in het verleden als kleine eilandjes temidden van de woeste gronden. Soms lagen enkele katersteden bij elkaar. Het huiserf was omringd door enkele kleine wat onregelmatig gevormde percelen. Ze waren vrijwel altijd omgeven door een houtwal.

5.4 Beekdalen en het matenlandschap

Als we de waterlopen en de beekdalen in het studiegebied beschouwen dan kunnen we hieruit enige aspecten van de genese van de waterlopen afleiden (fig. 15). In het landschap van het herinrichtingsgebied kunnen we aan de hand van de geomorfologische kaart 1 : 50 000 een aantal beekdalen onderscheiden. In een aantal van deze beekdalen zien we op de Topographische Militaire Kaart van 1850 een waterloop (in figuur 15: waterloop omstreeks 1850). Dit zijn waarschijnlijk natuurlijke beken, hoewel het waarschijnlijk is dat er wel enige vergravingen aan de beken hebben plaats gevonden. Een aantal van de beken die we op de Topographische Militaire Kaart van 1850 kunnen onderscheiden zijn recent (na 1900 ingrijpend vergraven. Ze volgen nog wel min of meer het tracé dat ze in 1850 volgden (figuur 15: waterloop omstreeks 1850, recent vergraven maar oorspronkelijk tracé nog volgend).

Naast de duidelijke beekdalen met een beek kunnen we op de Topografische en Militaire Kaart van 1850 en op de Topografische kaart van omstreeks 1900 enige drassige dalvormige laagten onderscheiden. Hoe we ons deze beekdalen in een natuurlijke staat moeten voorstellen is nog niet helemaal duidelijk. Het is de vraag of we ons bij deze kleine beken een meanderende stroom moeten voorstellen. Veel aannemelijker is het dat het water zich via een aantal minieme stroompjes een weg zocht door een drassige, zompige laagte. Renes (1990) beschrijft een aantal grensconflicten die in een beekdal speelden. Hij wijst er op dat er geen duidelijke beek aanwezig geweest kan zijn, omdat er dan geen grensconflict zou zijn geweest. Pas toen de beekdalen een belangrijkere functie kregen was een duidelijke grens nodig. Die verkreeg men met het graven van een watergang, die tevens voor de noodzakelijke afwatering zorgde. Op de huidige topografische kaart zien we in de drassige dalvormige laagten gegraven waterlopen (in figuur 15: waterloop in beekdal na 1900 gegraven). Deze beken hebben plaatselijk een zeer rechtlijnig verloop.

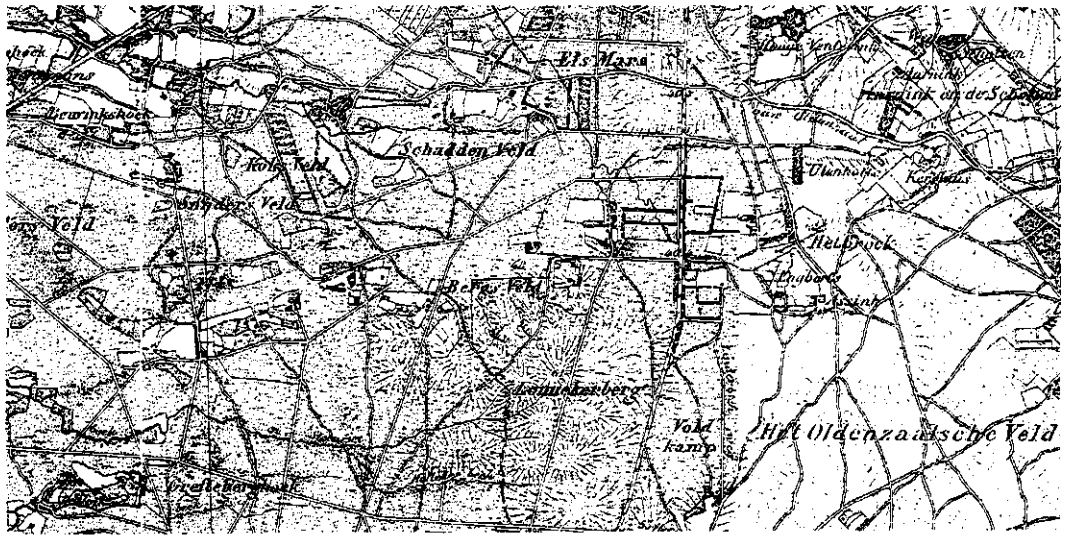

Fig. 14 Keuterontginningen in de heide

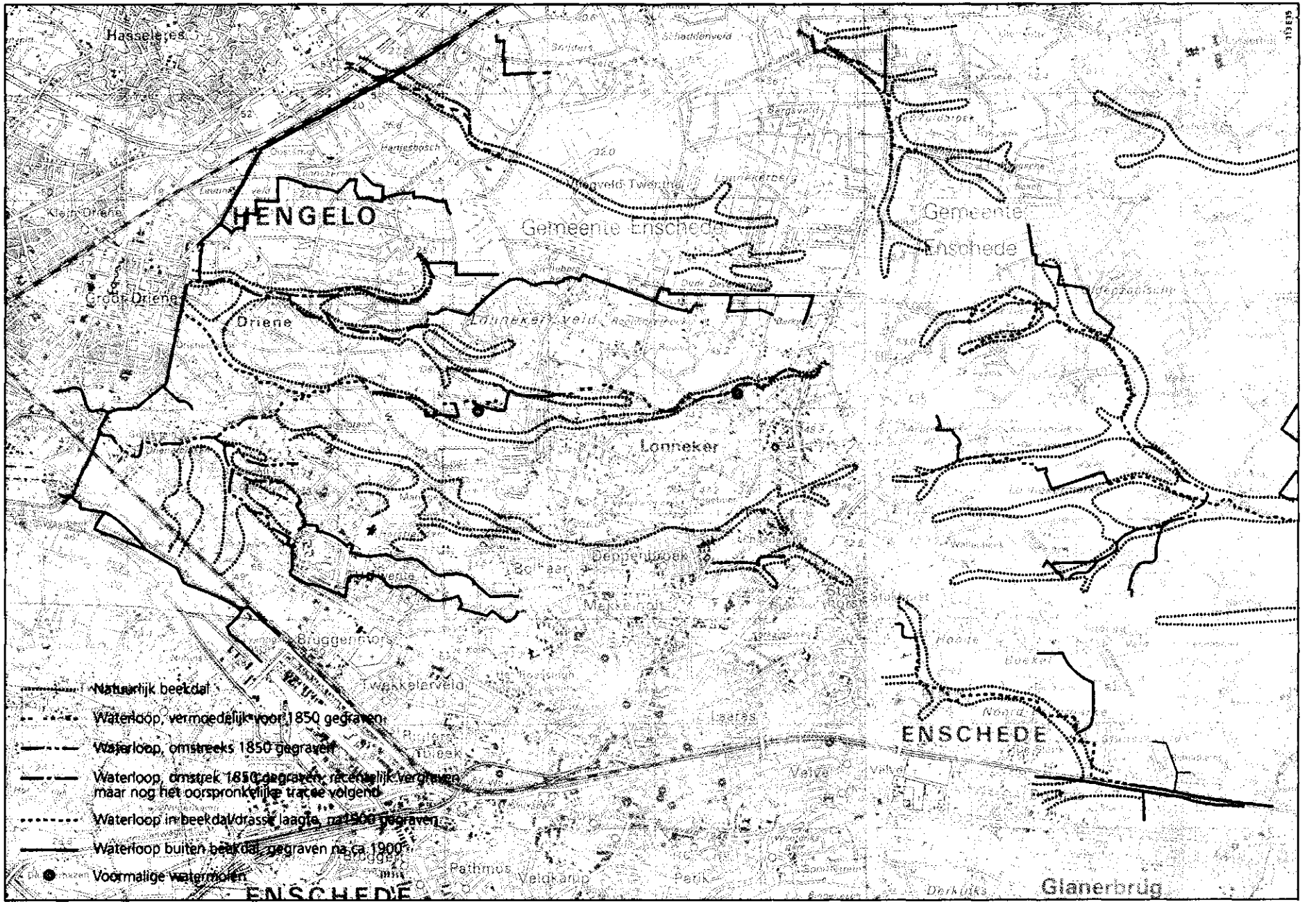

Figuur 15. Beken in het studiegebied

Enkele waterlopen die reeds in 1850 bestonden, liggen buiten de beekdalen. Ze lopen van het ene beekdal naar het andere. Vermoedelijk zijn dit gegraven waterlopen die tot doel hadden de waterafvoer te verbeteren of meer water naar een bepaald punt te leiden (in fig. 15: waterloop vóór 1850, vermoedelijk gegraven). In enkele gevallen ging het om het aanvoeren van voldoende water voor het laten draaien van een watermolen. Dit is mogelijk het geval bij de hof Espelo. Hier moet in het verleden een watermolen gestaan hebben (Hagens, 1979). In het bos zijn nog sporen terug te vinden van de vroegere molenkolk (zie kaart 2). Vermoedelijk heeft de waterloop, die de twee beekdalen ter hoogte van de watermolen met elkaar verbind, met deze molen te maken (fig. 15). Verder stroomopwaarts moet een watermolen gestaan hebben bij Lonneker. Hiervan zijn in de Esbeek enige paalresten terug gevonden (Hagens, 1979). Voor deze molen zijn, voor zover we dat kunnen waarnemen, geen omleidingen in de beek gegraven.

Tot slot is recent (na 1900) een aantal waterlopen gegraven. Ze liggen buiten de beekdalen en kenmerken zich door een zeer rechtlijnige loop (fig. 15: waterloop buiten beekdal, na 1900 gegraven)

De druk op het cultuurland leidde zoals we reeds beschreven tot diverse ontginningen. De beekdalen werden in gebruik genomen als hooiland. De ontginningen werden maten genoemd, een woord dat vermoedelijk afgeleid is van maaien (Verwijs en Verdam, 1899). Maten komen vanaf het eind van de Middeleeuwen in bronnen voor. Zo werd in de omgeving van Vasse in noord Twente in 1512 een stuk hooiland aan de *Marschmeden* (Mandermaten) verkocht. In een lijst van de Ridderschap van Overijssel uit 1640 komen we in diezelfde omgeving verschillende maten tegen. Ze worden telkens gerangschikt onder het kopje *Groenlandt* (Hijszeler, 1970).

Een typische matenontginning zijn de Lindermaten ten oosten van Lonneker. Wanneer deze maten precies ontgonnen zijn is niet duidelijk. We gaven al aan dat maten vanaf het eind van de middeleeuwen ontstaan kunnen zijn. De Lindermaten worden op de Hottingerkaart van 1785 reeds aangegeven. In de markeboeken van de marke Lonneker die vanaf 1717 bewaard gebleven zijn, wordt met geen woord over dit matengebied gerept[34]. We zouden hieruit kunnen concluderen dat de Lindermaten vóór 1717 zijn aangelegd. Zo'n belangrijke ontginning na 1717 zou immers haar sporen in de markeboeken nagelaten hebben. Aangezien de meeste maten na de middeleeuwen werden ontgonnen zouden we de ontginning van de Lindermaten tussen 1500 en 1717 kunnen plaatsen.

Ook ten westen van Lonneker lag een matengebied: de Oostermaten. Langs de Elsbeek lag een klein matengebied: Het Leutinkveld. De matengebieden werden gekenmerkt door een onregelmatige blokvormige percelering met veel perceelsrand-begroeiing (fig. 16). De Lindermaten liggen in een gebied met beekeerdgronden (zie ook fig. 3). Hier was de oppervlakte met beekeerdgronden uitgestrekter dan uitsluitend de smalle zone vlak langs de beek, zoals op veel andere plaatsen. Op dit soort gronden was het erg nat. De aanvoer van kwelwater zorgde echter wel voor een voedselrijke situatie. Hierdoor was dit gebied waarschijnlijk aantrekkelijker voor de aanleg van hooiland dan de vele andere natte heideterreinen in ons studiegebied.

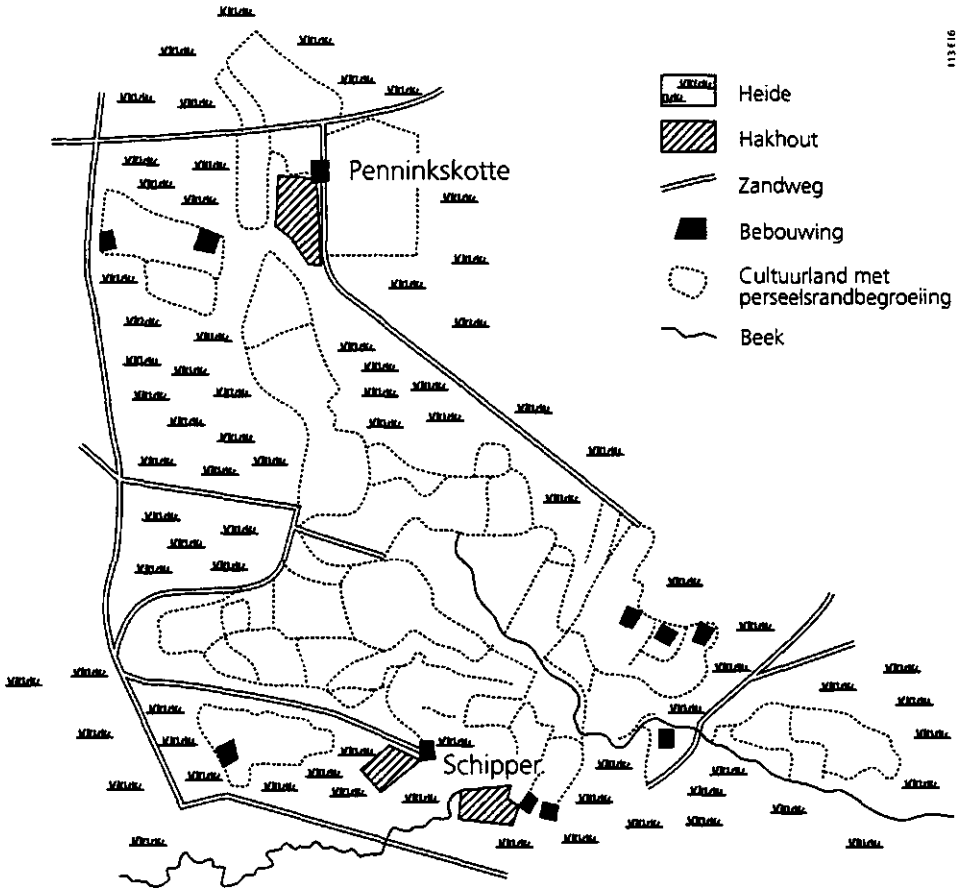

Fig. 16 Opbouw van de Lindermaten

Overigens waren niet alle beekdalen met beekeerdgronden in ons studiegebied tot dergelijke maten ontgonnen. Soms lag er een smalle strook dras grasland langs de beek. Op andere plaatsen grensde de heide aan de beek. Daar zal een natte heide vegetatie gegroeid hebben. Op de 1850 kaart lijkt het verschil tussen dergelijke natte heideterreinen en de graslanden langs de beek uiterst subtiel te zijn. Misschien week de begroeiing van beide typen maar weinig af.

Op enkele plaatsen was een soort vloeiveld langs de beek aangelegd. We zien hier de waterlopen niet door het laagste deel van de dalbodem lopen, maar juist aan weerszijden van het dal. Waarschijnlijk zijn deze waterlopen gegraven, om vanuit deze waterlopen de graslanden te kunnen bevloeien. Zo'n structuur vinden we in het beekdal van de Elsbeek tussen Lonneker en Hengelo (fig. 17). Ook bij de Vinkebeek troffen we zo'n structuur aan. Beide systemen zijn op fig. 15 aangegeven. Over de ouderdom van deze systemen tasten we nog in het duister. Een geschil dat speelde in 1715 maakt duidelijk dat er toen al sprake was van bevloeiing. Het geschil gaat over het recht dat enkele lieden genoten om water uit een beek door een waterleiding beneden de Vergert (zie fig. 7) te leiden om daarmee de *plaggen* of *groengrond* (grasland) te bevloeien[35]. Houtwallen die plaatselijk langs de beekloop stonden

zorgden ervoor dat het beekwater zich niet vrijelijk naar de dalbodem kon begeven. Hoe voor bevloeiing het water in het beekdal werd gelaten is onduidelijk. Er werden geen vaste stuwwerken gebruikt, maar tijdelijke, zoals plaggendammetjes (Zuurdeeg, 1991; zie ook Hommel et al., 1994).

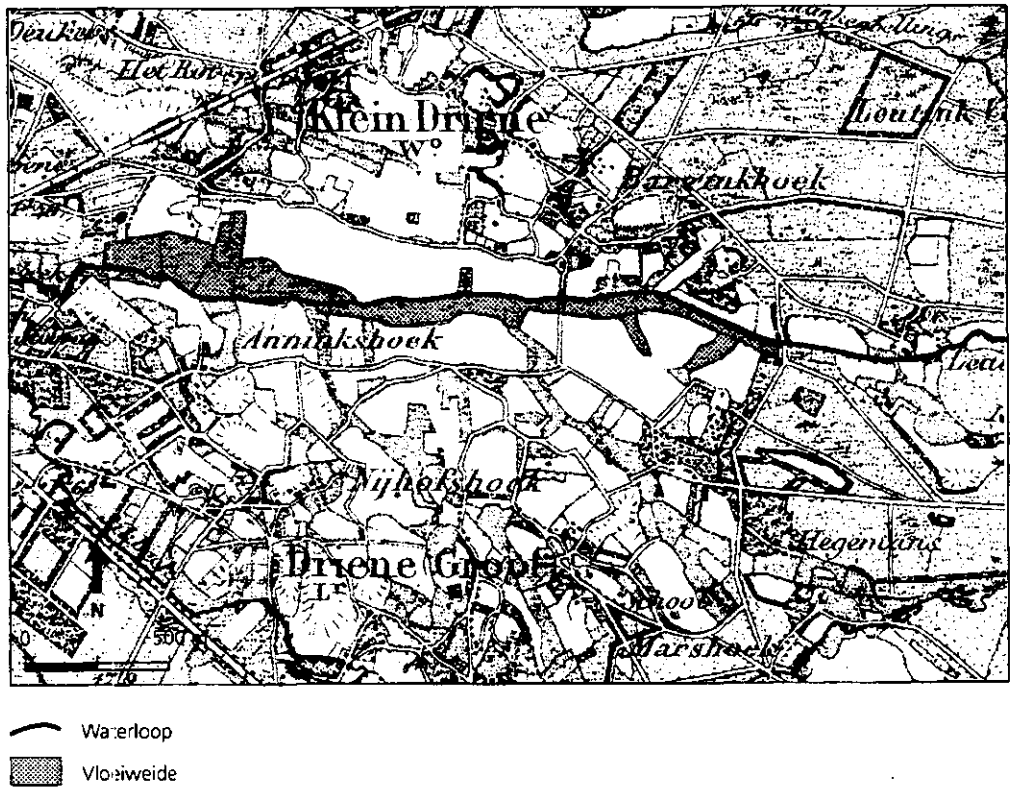

Fig. 17 Vloeiweide in de Elsbeek

5.5 Jongere-heide-ontginningenlandschap

5.5.1 De markeverdelingen

Ondanks de aanslagen die door keuterontginningen op het areaal woeste gronden werden gepleegd, lag er omstreeks 1850 nog een grote oppervlakte heide rond de nederzettingen in ons studiegebied. De marke verdelingen die vanaf de tweede helft

van de negentiende eeuw plaatsvonden hadden tot doel de ontginningen in de heide te bevorderen (zie par. 4.4.3).

De marken in ons studiegebied werden in de periode 1841-1849 verdeeld. Klein Driene was in 1841 de eerste (Demoed, 1987). In 1846 volgde Eschmarke. Al in 1832 werd in Groot Driene een commissie ingesteld om tot een verdeling van de marke te komen[36]. In 1842 werd definitief tot verdeling besloten[37]. De deling werd echter pas in 1849 uitgevoerd (Demoed, 1987). Alle boeren in deze marke deelden mee naar evenredigheid van hun grondbezit. De 28 gewaarde erven kregen bovendien voor elke volle ware 4 ha heide of plaggengrond extra toebedeeld, terwijl alle inwonenden van de marke 1 ha extra kregen (Olink, 1985).

In de Lonnekermarke werd in 1845 een plan ter verdeling opgesteld. Aangezien in dit plan *alle bij de wet voorgeschrevene formaliteiten behoorlijk zijn in acht genomen; aangezien op eene loffelijke wijze gezorgd is voor de belangens van mingegoede inwoners der marke en overwegende dat het plan van verdeling blijkens de goedsheren resolutie van 20 januari l.l. de goedkeuring van alle deelgenoten verdraagd ...* gaf de commissie van landbouw het advies om goedkeuring aan het plan te geven[38]. Op 16 mei 1845 gaf Koning Willem II Koninklijke goedkeuring voor deze verdeling. In 1847 kwam de verdeling daadwerkelijk tot stand (Demoed, 1987).

In de Lonnekermarke kreeg iedere grondeigenaar met 70 roeden grond 1 ha brandgrond. Grondeigenaren met minder dan 70 ha grond kregen 1/2 ha brandgrond. De overige gronden werden onder de boeren verdeeld op basis van hun grondbezit in de marke. Zij die geen huis in de marke hadden kregen de helft van de grond van degenen die wel een huis hadden, toebedeeld (Olink, 1985).

5.5.2 Ontginningen in de woeste gronden

De marke verdelingen hadden tot doel de ontginning van de heide mogelijk te maken. Voor die tijd waren echter al enige ontginningen uitgevoerd. De oudste ontginningen waren door keuters uitgevoerd. Verspreid door de marke lagen enkele keuter boerderijen met een kampje landbouwgrond (zie par. 5.3). In de negentiende eeuw waren er, vooruitlopend op de marke verdelingen, al enige heide-ontginningen in uitvoering. In 1843 wordt melding gemaakt van heide-ontginningen die *met ijver* werden uitgevoerd langs de weg tussen Enschede en Glanerbrug (fig. 23)[39]. Dat was drie jaar voor de verdeling van de Eschmarke waarin deze gronden waren gelegen. In de marke Groot Driene zag men zich door geldgebrek genoodzaakt al vóór de verdeling verschillende percelen te verkopen. In 1833 werd een voorstel gedaan om in totaal 344 ha. woeste grond te verkopen aan de markegenoten[40]. De ontginningsactiviteiten in de eerste helft van de negentiende eeuw waren er vaak op gericht heide om te zetten in grasland. Hiervoor werden vooral de lagere heidegronden op de schop genomen (Demoed, 1987). De behoefte aan meer grasland werd mede veroorzaakt door de opkomst van de teelt van voedergewassen, die het mogelijk maakte een grotere veestapel te houden (Slicher van Bath, 1957).

De verbeterde mogelijkheden tot ontginningen na de marke verdelingen maakten echter niet dat de heide-ontginningen nu echt van de grond kwamen. In tegendeel na de ontginningsaktiviteiten in de eerste helft van de negentiende eeuw, lijkt er een stagnatie op te treden. In 1846 werd door de gemeente Lonneker over de heide-ontginningen opgemerkt dat ze nog wel plaatsvonden maar minder dan vroeger. In het landbouwverslag van 1863 werd zelfs opgemerkt dat de ontginning van woeste gronden van weinig belang was[41]. Uit de verslagen blijkt dat het gebrek aan mest hiervan de voornaamste oorzaak was. Bovendien wordt opgemerkt dat de betere heidegronden al waren ontgonnen, zodat alleen de slechtste overgebleven waren. In de zeventiger jaren van de negentiende eeuw werd er slechts een kleine vier hectare per jaar ontgonnen. Van de pas ontgonnen gronden werd gemeld dat de toestand ervan niet goed was. De nieuwe markewet van 1886 had dan ook nauwelijks effect. De meeste marken waren toen al verdeeld. De ontginning van de woeste grond liet echter nog op zich wachten (Demoed, 1987).

Veel van de eerste heide-ontginningen leidden tot de aanplant van bos. De vraag naar hout voor de mijnbouw maakte dat hier een goede markt voor bestond. Bovendien was het in de periode vóór 1900 gebruikelijk om bij heide-ontginningen eerst bos aan te leggen (Renes, 1994). Hierdoor verbeterde de kwaliteit van de grond. Na enige jaren bosbouw werd het bos gekapt en de grond in gebruik genomen voor landbouw. De heidebebossingen in ons studiegebied zijn uitgevoerd in de periode 1850-1900. In figuur 23 is duidelijk zichtbaar dat de eerste fase van de jongere heide-ontginningen leidde tot uitbreiding van het bosareaal. In veel gevallen gebeurde de aanleg van bos in samenhang met de stichting van buitenplaatsen in de heide (zie par. 5.6). De bossen die ontstonden in de heide-ontginningen worden voor het grootste gedeelte dan ook tot het buitenplaatsenlandschap gerekend (kaart 1).

Na 1890 komen de heide-ontginningen pas goed op gang. De beschikbaarheid van kunstmest zal hier zeker een grote rol in hebben gespeeld. Daarnaast moet de ontwikkeling van bevloeiingstechnieken hier ook een rol in hebben gespeeld (Schelven, 1970). De textielfabrikant Van Heek hield zich bezig met succesvolle experimenten met bevloeiing van pas ontgonnen gronden. Ook de Nederlandsche Heidemaatschappij hield zich bezig met het ontwikkelen van bevloeiingstechnieken om op die wijze de arme heide gronden bruikbaar te maken voor landbouwgrond (Staring, 1913; Bessem, 1913). Er moet aan het eind van de negentiende eeuw circa 40 ha. vloeivelden in de gemeente Lonneker gelegen hebben[42]. Van deze vloeivelden hebben we geen sporen meer kunnen ontdekken. De periode na ca. 1900 wordt gekenmerkt doordat de heide direct tot landbouwgrond werd ontgonnen, zoals uit figuur 23 duidelijk blijkt.

De ontginning van heide werd sterk bevorderd door de Twentse textielfabrikanten. Deze zagen in de heide-ontginningen een goede belegging van de winsten die ze maakten in de textielnijverheid. Naast de aanleg van grote buitenplaatsen in de heide, speelden de textielfabrikanten ook een rol bij andere heide-ontginningen. De Twentse textielfabrikanten, zoals Blijdenstein, stonden dan ook in 1888 aan de wieg van de Koninklijke Nederlandsche Heidemaatschappij, die veel heide-ontginningen uitvoerde (Staring, 1913). De textielfabrikanten probeerden heide-ontginningen te stimuleren door de oprichting van landbouwcoöperaties. Zo werd in 1896 de Lonneker

Landbouwersbank en een Handelsvereniging opgericht (Buursink, 1956). Zij waren het ook die landbouwkundige experimenten uitvoerden. We beschreven hierboven al de experimenten die Van Heek uitvoerde met bevloeiingstechnieken.

Het landschap van de jongere heide-ontginningen werd gekenmerkt door de regelmatige perceleringsstructuur. Hier lagen grote percelen bos en grasland. Bebouwing was in dit landschapstype, ten opzichte van de andere landschapstypen, schaars.Er zijn geen verschillen zichtbaar tussen de jongere heide-ontginningen vóór en na 1900.

5.5.3 Recente infrastructuur

De opkomst van de textielindustrie maakte een betere ontsluiting van steden als Enschede en Hengelo noodzakelijk. De meest recente infrastructuur ligt voornamelijk in het jongere-heide-ontginningenlandschap, vandaar dat we dit onderdeel in deze paragraaf bespreken. De eerste infrastructurele werken in dit gebied betroffen de aanleg van spoorwegen. In de periode 1861 - 1865 werd de spoorlijn Almelo - Hengelo - Oldenzaal - Salzbergen (Duitsland) aangelegd. In 1865 kwam bovendien de spoorlijn van Zutphen naar Enschede gereed. Deze werd enige jaren later, in 1868, doorgetrokken naar Glanerbrug (Bartelink, 1966). Een lokale spoorweg verbond Enschede met Oldenzaal. Door de betere verbinding met Duitsland werd de aanvoer van kolen naar de Twentse industrie sterk verbeterd. Om de steden ook voor de scheepvaart goed te ontsluiten werd vanaf 1919 een start gemaakt met de aanleg van het Twentekanaal (Schuiling, 1931).

5.6 Buitenplaatsenlandschap

Het buitenplaatsenlandschap in ons studiegebied is sterk verbonden met de textielindustrie. Een industrietak die voortkomt uit een vorm van huisnijverheid die van oudsher verbonden was aan het landbouwbedrijf. Volgens Slicher van Bath (1959) kwam de textielnijverheid in Twente vooral op tijdens de agrarische recessie in de zeventiende en achttiende eeuw.

Kooplieden, fabrikeurs genoemd, zorgden voor de aanvoer van garens en de afzet van geweven stoffen. Ze kochten vaak boerderijen op om daar hun stoffen op te slaan.

De pachter van de boerderij diende dan tevens als vertegenwoordiger van de fabrikeur. In de boerderij werd vaak een kamer als heerschapskamer ingericht. Ook werd er soms een theekoepel op het erf gebouwd (Olde Meijerink, 1985).

Om de geproduceerde stoffen te kunnen bleken werd een bleek aangelegd. De eerste bleken bestonden uit zogenaamde natuurbleken. In 1742 werd in de marke Lonneker gesproken over het verzoek van een zekere Nijhoff en Hoffstede om een bleek te mogen aanleggen in marke grond[43]. Deze heren waren van plan een *zekere nieuwe fabrique van linnen goederen te maaken.* Hiervoor hadden ze behoefte aan een bleek

tot het bleeken en witt maaken van gaaren seeker suver waater nodigh hebben 't geene alhier op den naesten niet hebben konnen vinden als uyt seekere springe in 't Lonnekervelt. De ondernemers kregen van het markebestuur toestemming.

Hoe zo'n bleek was opgebouwd is zichtbaar in figuur 18. Meestal lagen deze bleken bij de boerderijen die de fabrikeurs aangekocht hadden. Zo lagen er rond Enschede bleken bij Amelink, Welna, Wageler, Witbroek en was er een *Van Heek 's bleek* (fig. 19). De bleken zijn thans niet meer in het landschap terug te vinden.

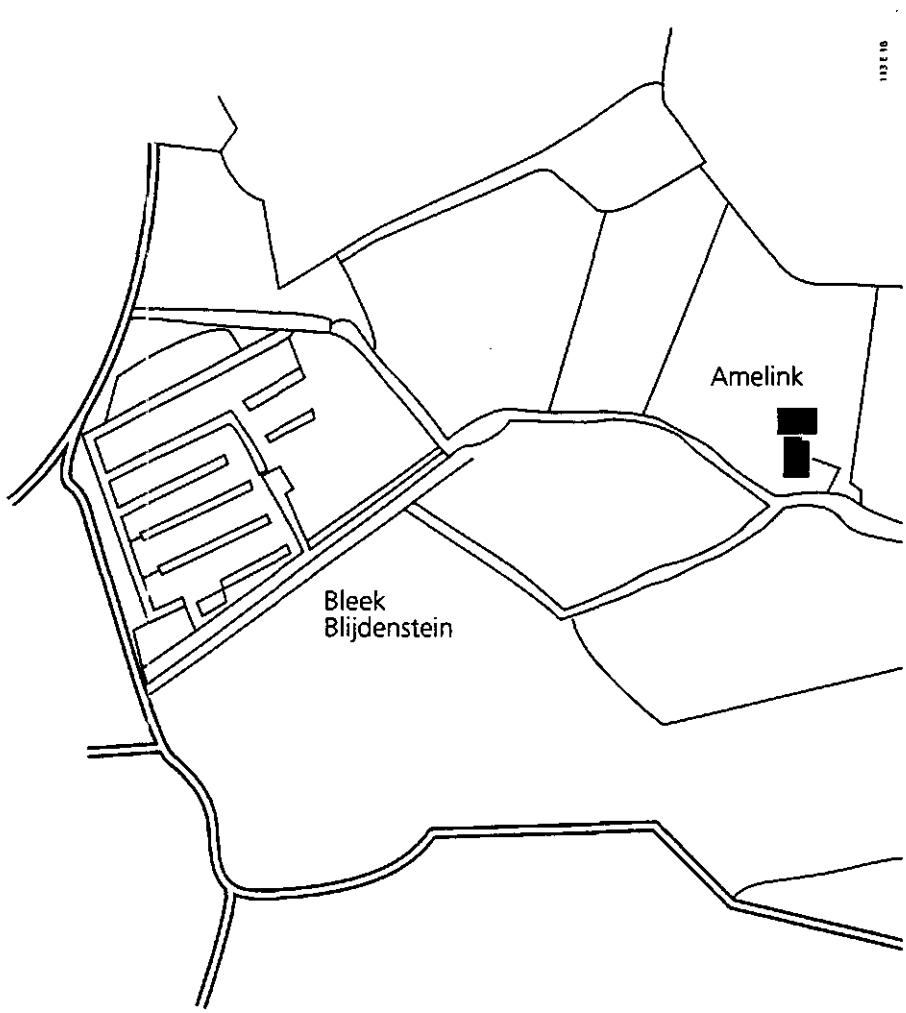

Fig. 18 De bleek Blijdenstein (basis Minuutplan 1830)

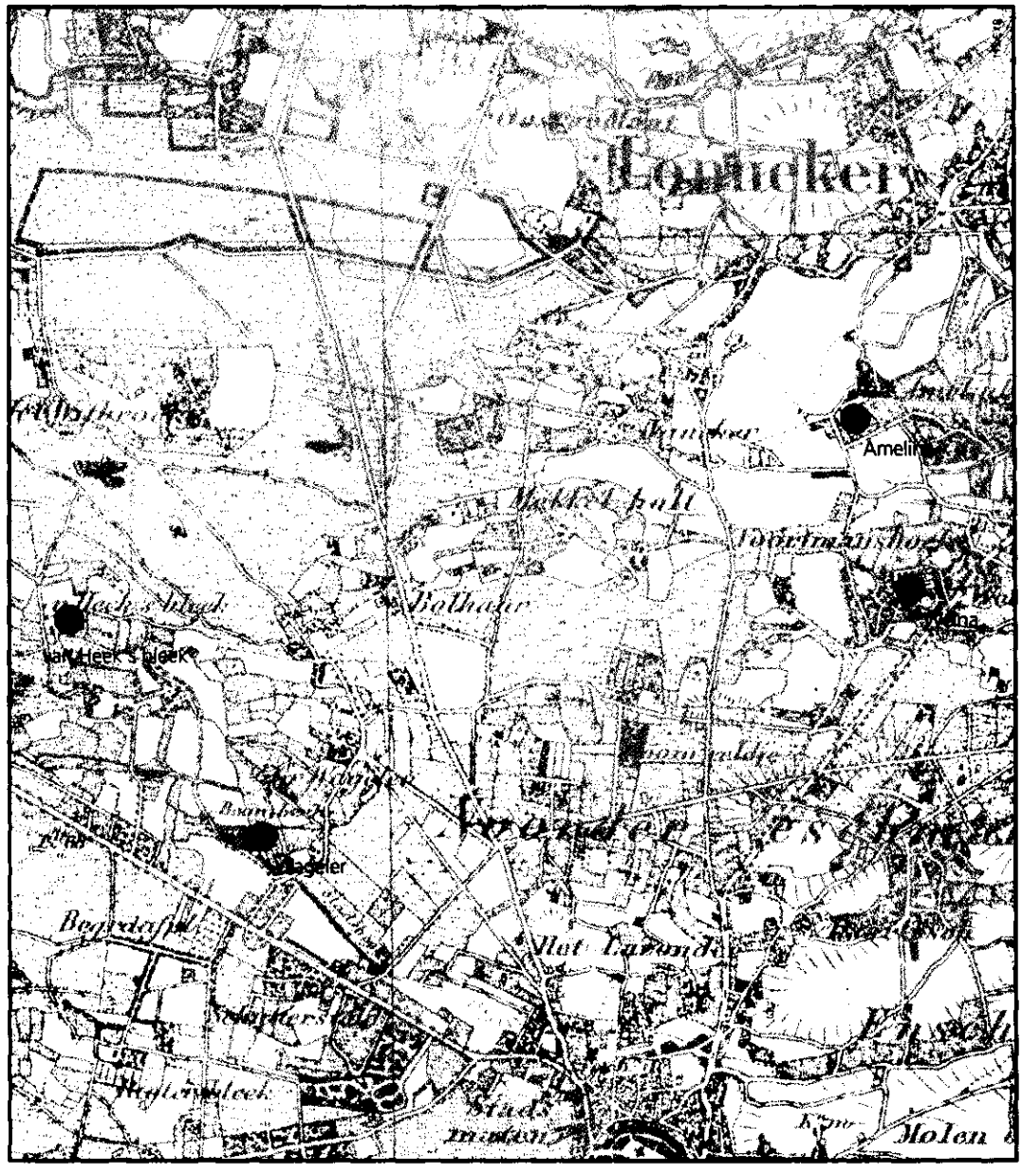

Figuur 19. Bleken rond Enschede

De heerschapskamers en eerste theekoepels vormden de basis voor de eerste buitenplaatsen. Op het erf Welna staat nog altijd een boerderij met heerschapskamer (Van der Wyck, 1983). De echte buitenplaatsen verrezen pas vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw. De groei van de textielnijverheid gaf de fabrikanten de financiële ruimte om deze buitenplaatsen aan te leggen. Het hoogtepunt lag tussen 1890 en 1920 (Olde Meijerink, 1985).

De oudste buitenplaatsen liggen in het oudere cultuurlandschap, namelijk dat van de essen met aangrenzende kampen. Hier vinden we de buitenplaatsen met een tuin in de Engelse landschapsstijl. Voorbeelden hiervan zijn Amelinck en het Stroot. De tuinen waren tot het eind van de negentiende eeuw nog beperkt van omvang. Toch vormden ze met hun verspreide bospercelen karakteristieke landschappen (zie fig. 12). Vanaf ca. 1880 werden grotere buitenplaatsen aangelegd.

Bekende tuinarchitecten in de omgeving van Enschede waren vader en zoon Wattez. In ons studiegebied werd door D. Wattez (1833-1906) de buitenplaats Amelink aangelegd. Zijn zoon P. Wattez (1871-1953) tekende de Hooge Boekel. Beide buitenplaatsen zijn kenmerkend voor een periode in de hierboven geschetste ontwikkeling van de buitenplaatsen. Het Amelink is de oudste fabrikeurbuitenplaats. Het erf is sinds 1741 in handen van de Van Blijdensteins (Van der Wyck, 1983). Deze familie bouwde hier in de loop van de tijd een heel complex van buitens op waartoe ook Welna en De Welle behoorden. In de periode 1780-1857 werden hier veel bomen aangeplant (Van der Wyck, 1983). De later door D. Wattez aangelegde tuin vertoonde duidelijk de specifieke kenmerken van zijn stijl; een wat romantische maar versnipperde en daardoor wat rommelige architectuur (Olde Meijerink, 1985). Figuur 20 toont dit buiten zoals het er omstreeks 1900 uitzag. De versnipperde opbouw en de sterk kronkelende wegenstructuur is duidelijk zichtbaar.

De stijl van P. Wattez was wat ruimer van opzet. Hij werkte met langgerekte slingerende vijvers, bolgelegen gazons en brede rondlopende paden. De Welle werd door hem aangelegd (fig. 20). De Hooge Boekel is een fraai voorbeeld van de buitenplaatsen die vanaf ca. 1880 werden aangelegd. Hier werd gekozen voor een zeer monumentale opzet met rechtlijnige assen (fig. 21). Het landhuis dat in de jaren twintig werd gebouwd kenmerkt zich door een classicistische bouwstijl. Het park werd als volgt omschreven *grootsche aanleg, strenglijnig, met aan den einder tegen de boschrand een waterpartij* (Van der Wyck, 1983).

Vanaf het begin van de twintigste eeuw raakte de landschappelijke stijl min of meer uit de mode. Veel nieuwe buitenplaatsen werden in een zogenaamde mixed-style aangelegd. Dit hield in dat de tuin direct rond het huis een strakke geometrische aanleg kende, terwijl verder van het huis de aanleg meer landschappelijk was (Jordaan-Bannink, 1993). In ons studiegebied komen overigens geen tuinen in deze mixed-style voor.

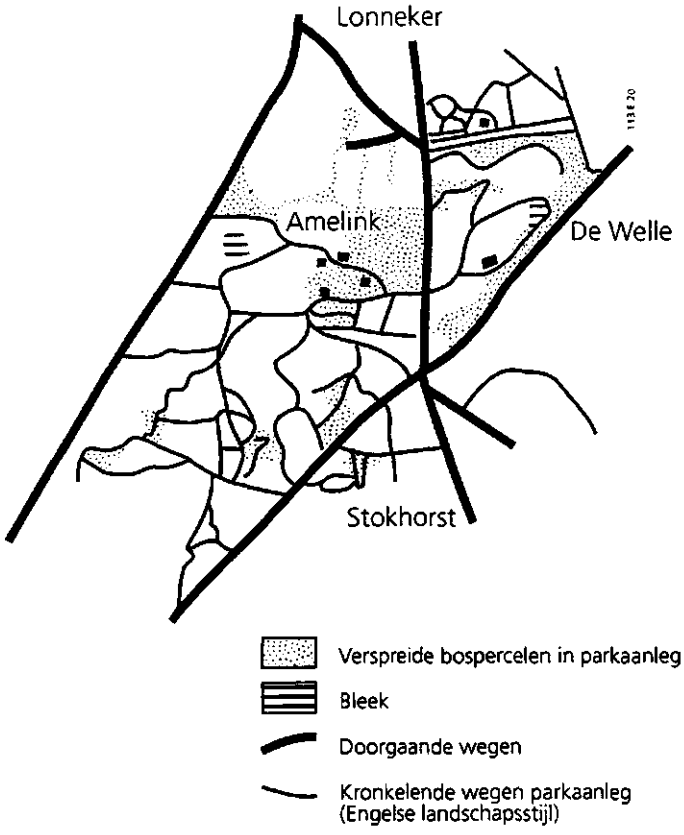

Fig. 20 Buitenplaats Amelink en De Welle rond 1900

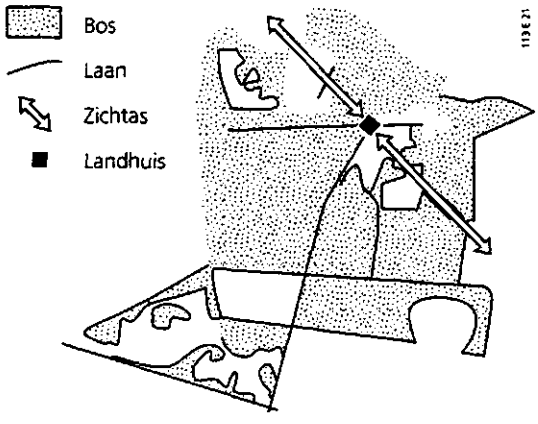

Fig. 21 Buitenplaats De Hooge Boekel rond 1930

Na de dertiger jaren werden kleinere landhuizen gebouwd. Het Oldenzaalse veen is hiervan een bekend voorbeeld. De parkaanleg was hier in handen van de architecten

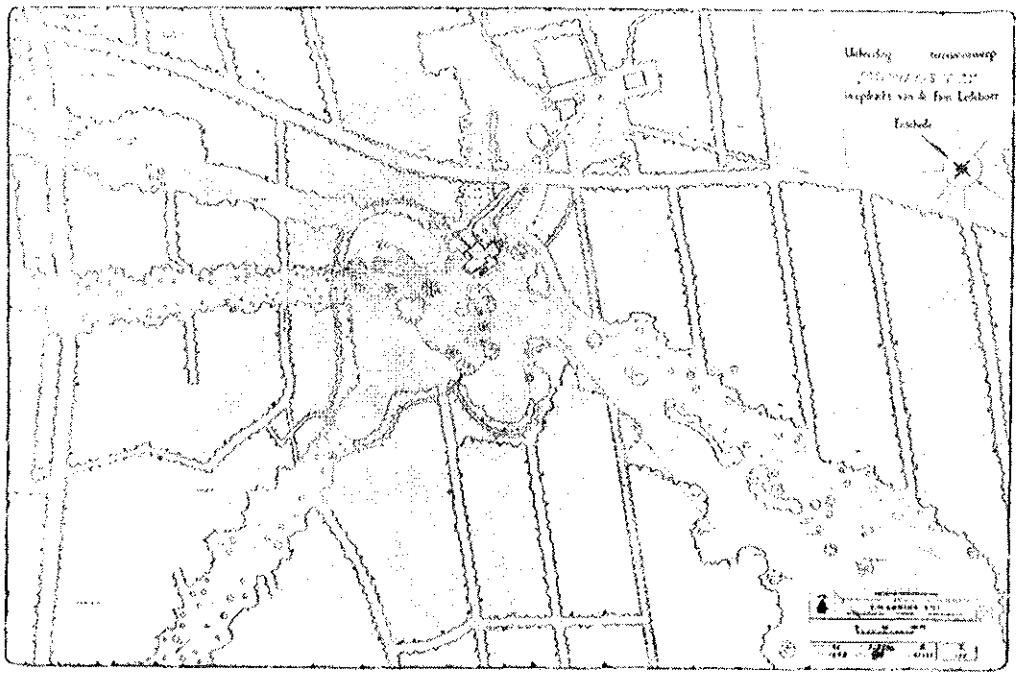

Fig. 22 Het ontwerp voor de buitenplaats Oldenzaalse veen

Poortman en Koning (Van der Wyck, 1983). Figuur 22 toont het ontwerp voor deze buitenplaats. Zowel de Hooge Boekel als Oldenzaalse veen ontstonden overigens door heide-ontginning (zie ook fig. 12); ze komen niet voort uit een boerderij die door een fabrikeur werd gebruikt, zoals bij Het Amelink. De bosaanleg bij de Hooge Boekel begon in 1881. De heide bij het Oldenzaalse veen werd aan het eind van de negentiende eeuw door de textiel fabrikant Ledeboer aangekocht en ontgonnen tot bos. Zijn landhuis werd in 1957 gebouwd (Van der Wyck, 1983).

De bossen in het buitenplaatsenlandschap tussen Lonneker en Hengelo werden in de periode 1900 en 1930 aangelegd. Hier liggen buitenplaatsen als Drienerwold en het Leutink. Ook rond de al eeuwenoude hof Espelo werden in deze periode veel nieuwe bossen aangelegd (zie fig. 12). Met de buitenplaatsen ten noorden van ons studiegebied ontstond zo een aaneengesloten bosgebied dat van Oldenzaal naar Enschede loopt.

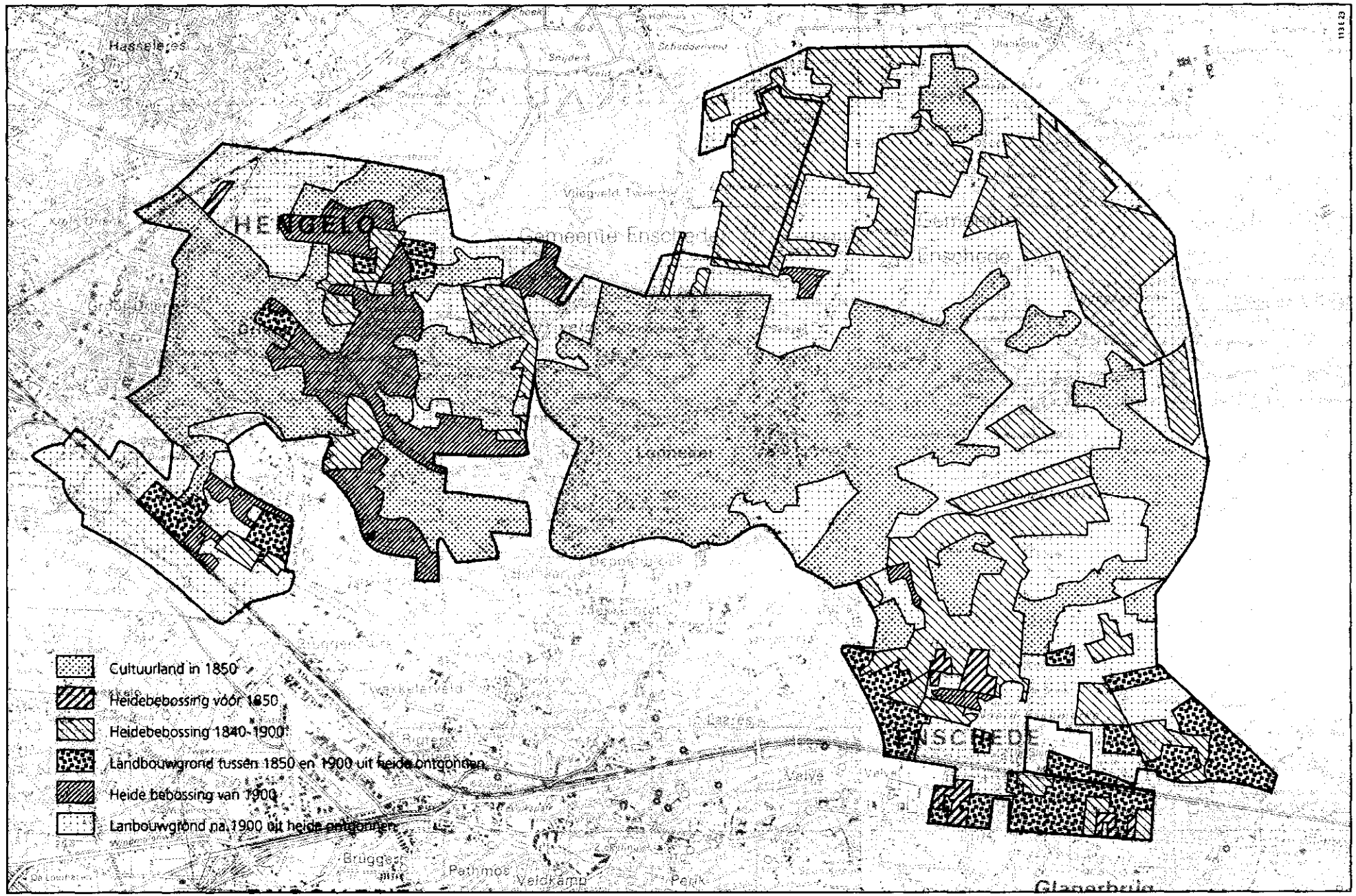

Figuur 23. Heide-ontginning in het studiegebied

6 Historische aspecten van het landschap

6.1 Inleiding

Nadat we in het vorige hoofdstuk de genese van de onderscheiden historisch-geografische landschapstypen hebben beschreven, zullen we in dit hoofdstuk nagaan wat er nog van die ontstaansgeschiedenis in het huidige landschap zichtbaar is. We doen dat per landschapstype. Eerst bekijken we van elk landschapstype in hoeverre dit nog als afzonderlijke eenheid in het landschap herkenbaar is. De historische karakteristiek van de onderscheiden landschapstypen vormt mogelijk aanknopingspunten voor het landschapsplan voor dit studiegebied. De historische karakteristiek van de landschapstypen wordt gevormd door historisch gegroeide patronen en structuren die opgebouwd zijn uit historische landschapselementen. Deze bespreken we eveneens per historisch-geografisch landschapstype. De historische landschapselementen hebben we weergegeven op kaart 2. We hebben daarbij onderscheid gemaakt in vlak-, lijn- en puntelementen. Om het opzoeken van elementen in dit rapport te vergemakkelijken hebben we aan ieder type landschapselement of groep van landschapselementen een paragraaf gewijd.

6.2 Landschap van essen met aangrenzende kampen

6.2.1 Karakteristiek van het landschapstype

Het landschap van essen met aangrenzende kampen (fig. 24) vormt het oudste historisch-geografische landschapstype in ons studiegebied. Het vormt een nog altijd goed herkenbare eenheid in het landschap. Rond Lonneker zijn een aantal zeer markante essen te onderscheiden. De essen, zoals de Roelvink es en de essen in de Linderzijde, liggen als hoge bolle ruggen in dit landschapstype. Door het ontbreken van begroeiing op de essen vormen ze nog altijd grote open eenheden. De hogere ligging van de bouwlanden wordt plaatselijk geaccentueerd door steilranden. Ook liggen er plaatselijk wegen lager dan de aangrenzende essen.

Rond de essen ligt een gordel van kampen. De openheid van de essen was in het verleden extra opvallend doordat de aangrenzende kampen perceelsrandbegroeiing hadden. Door het verdwijnen van de perceelsrandbegroeiing langs de kampen is dit verschil in openheid verminderd. De begroeiing op de rand van de akkers is vrijwel geheel verdwenen. De onregelmatige percelering van de kampen wordt geaccentueerd door wegen, steilranden en de nog aanwezige houtranden (zie 7.2.2). In dit landschapstype vinden we veel verspreide bewoning.

Fig. 24 Landschap van essen met aangrenzende kampen

6.2.2 De essen

De relicten van de essen zijn op kaart 2 aangegeven. Zoals we reeds beschreven vormen ze nog altijd markante elementen in het landschap. De essen hangen genetisch samen met de steilranden rondom deze essen en de wegen op de rand van de essen (par. 7.2.2). De bolle ligging van de essen wordt mede veroorzaakt door de plaggendekken op deze essen. Hoewel de percelering enige aanwijzingen geeft over de relatieve ouderdom van de verschillende essen (zie par. 5.2.3), wagen we ons hier niet aan een meer absolute datering. Nader onderzoek is daarvoor noodzakelijk. Vooralsnog kunnen we vaststellen dat de essen vanaf het begin van de Late Middeleeuwen zijn gevormd.

6.2.3 Brinken, veedriften en geriefhoutbosjes

De samenvoeging van geriefhoutbosjes met brinken en veedriften lijkt in eerste instantie wellicht vreemd. De relicten van de geriefhoutbosjes liggen echter allemaal op lokaties die we als voormalige brink, of veedrift kunnen aanwijzen. Een duidelijke voorbeeld zijn de bosjes bij Lonneker en dat bij het erf Vegerink bij de Linderzijde (kaart 2). De bosjes waren in 1850 reeds aanwezig. Wanneer ze zijn aangelegd is onduidelijk. Wellicht werden de veedriften, toen ze niet meer als zodanig functioneer den, als overhoekjes beplant. Ze vormen waarschijnlijk de oudste bosjes in ons

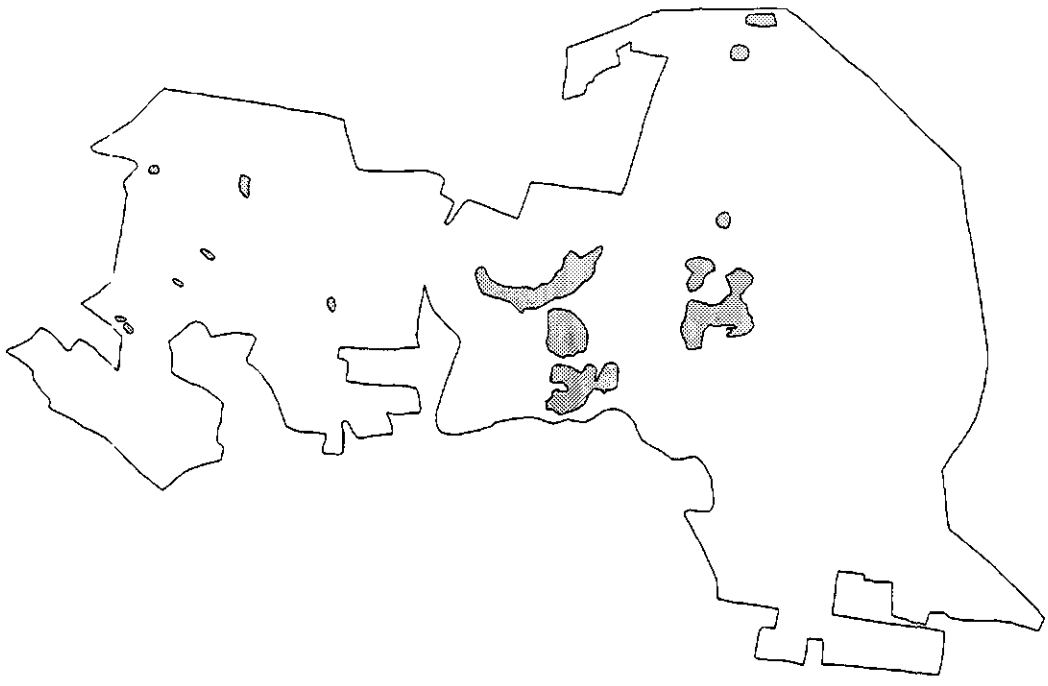

Fig. 25 Ligging van de essen

studiegebied.

De brinken dienden in het verleden om 's avonds het vee bijeen te drijven. Op de brink werd het vee vervolgens gedrenkt. Meestal was daarvoor een drinkpoel aanwezig. Van dergelijke drinkpoelen hebben we geen sporen kunnen vinden. We hebben twee brinken onderscheiden. De fraaiste is die bij de Linderzijde (kaart 2). Deze brink ligt diep tussen de hoge essen. Aan deze brink mogen we waarschijnlijk een middeleeuwse ouderdom toeschrijven (zie par. 5.2.3). Een andere mogelijke brink ligt bij de Roelvinkes (kaart 2). Over de mogelijke ouderdom van deze brink durven we geen uitspraak te doen.

Vanuit de brink werd het vee naar de weide gronden rondom de nederzetting gedreven. De wegen waarover dit gebeurde eindigden op de grens van het cultuurland en de woeste gronden vaak in een tuit. Deze tuitvormige structuren zijn nog op verschillende plaatsen in het landschap herkenbaar. Zo lag de veedrift bij het erf Vegerink, bij de Linderzijde (op de kaart aangegeven als geriefhoutbosje), duidelijk op de grens van het cultuurland in 1850. Op enkele andere plaatsen lag de veedrift op de negentiende eeuwse kaarten temidden van het cultuurland. Waarschijnlijk markeren ze daar een vroegere grens van het cultuurland. Veedriften zijn niet als afzonderlijke eenheid op de kaart aangegeven omdat ze steeds bebost zijn, en dus als geriefhoutbosje zijn gekarteerd.

Fig. 26 Reliëfafhankelijke wegen in het landschap van essen met aangrenzende kampen

6.2.4 Reliëfafhankelijke wegen

De wegen in dit landschapstype vallen vrijwel allemaal onder de categorie reliëfafhankelijke wegen. Het patroon van reliëfafhankelijke wegen is zeer karakteristiek voor dit landschapstype. Het accentueert de onregelmatige inrichting van het landschap (fig. 26).

De categorie reliëfafhankelijke wegen is onderscheiden omdat het al of niet reliëfafhankelijk zijn van een weg verband houdt met de ouderdom van een weg. Wegen die in de Middeleeuwen ontstonden volgden een tracé over de drogere gedeelten van het landschap. Ze volgden een drogere rand of slingerden van hogere kop naar hogere kop. Een meer exacte ouderdom van de oudere wegen is jammer genoeg niet vast te stellen.

De reliëfafhankelijke wegen die de randen van een akker volgen zijn afzonderlijk onderscheiden. Hierbij speelden twee overwegingen een rol. Op de eerste plaats vormt deze categorie wegen een belangrijk landschapselement in dit landschapstype. De wegen die zich langs de rand van de hogere akkers slingeren markeren deze randen op onmiskenbare wijze. Op de tweede plaats lijkt het ons verdedigbaar dat deze wegen een ouderdom hebben die samenhangt met de ouderdom van de essen, die terug gaat op de laat-middeleeuwse periode.

Over de ouderdom van de wegen over de essen is het moeilijker een uitspraak te doen. Deze wegen konden vrij eenvoudig verlegd worden. De meeste wegen doorsnijden echter niet de percelering op de essen. Aangezien deze percelering terug gaat

op de Late Middeleeuwen (zie par. 5.2.3), mogen we aan deze wegen wellicht ook een middeleeuwse ouderdom toeschrijven. De wegen die evenwel dieper liggen dan het maaiveld, stammen vermoedelijk uit de periode voordat de plaggendekken werden opgeworpen.

Zandwegen zijn schaars in dit landschapstype. De enkele zandwegen die hier voorkomen zijn met een afwijkende signatuur op de kaart aangegeven (zie ook par. 7.2.2).

6.2.5 Steilranden, houtwallen en waterlopen

Deze categorie lijnelementen markeert de grenzen van essen en kampen (kaart 2). De steilranden vinden we uitsluitend op de rand van de essen. Ze zijn gevormd door de plaggenbemesting op de es. In het verleden waren de randen van de essen begroeid, thans is die begroeiing verdwenen. De enkele houtwallen van vóór 1850 vinden we in dit landschapstype vrijwel uitsluitend rond de kampen, die in een brede gordel om de essen liggen. In het verleden zorgden ze voor een markant contrast tussen de open essen en het meer gesloten gebied met kampen. Een enkele houtwal begrenst de es, zoals bij de zuidoostflank van de Roelvinkes.

De Eschbeek die langs de Roelvinkes stroomt markeert de grens van deze es en accentueert de hoge ligging van de es. De beek stroomt hier door haar natuurlijke dal.

6.2.6 Erven

Boerderijen worden in deze streek erven genoemd. We hebben deze benaming overgenomen. De categorie erven valt in tweeën uiteen. De middeleeuwse erven zijn die erven die reeds in de middeleeuwen worden genoemd. Verschillende van deze erven hebben een zeer hoge ouderdom (par. 5.2.2). De huidige ligging van de erven is vermoedelijk niet de oudste. Een oudere fase van de nederzettingen lijkt zich onder de essen te bevinden. De erven zijn waarschijnlijk vanaf de late middeleeuwen aan de rand van de essen komen te liggen (par. 5.2.1). De jongere erven (1500-1850) liggen op de vroegere grens tussen het cultuurland en de heide. Ze komen voort uit de zogenaamde bijwoners, een groep keuters die zich op de rand van het grondbezit van de gewaarde erven vestigde (zie par. 5.2.3).

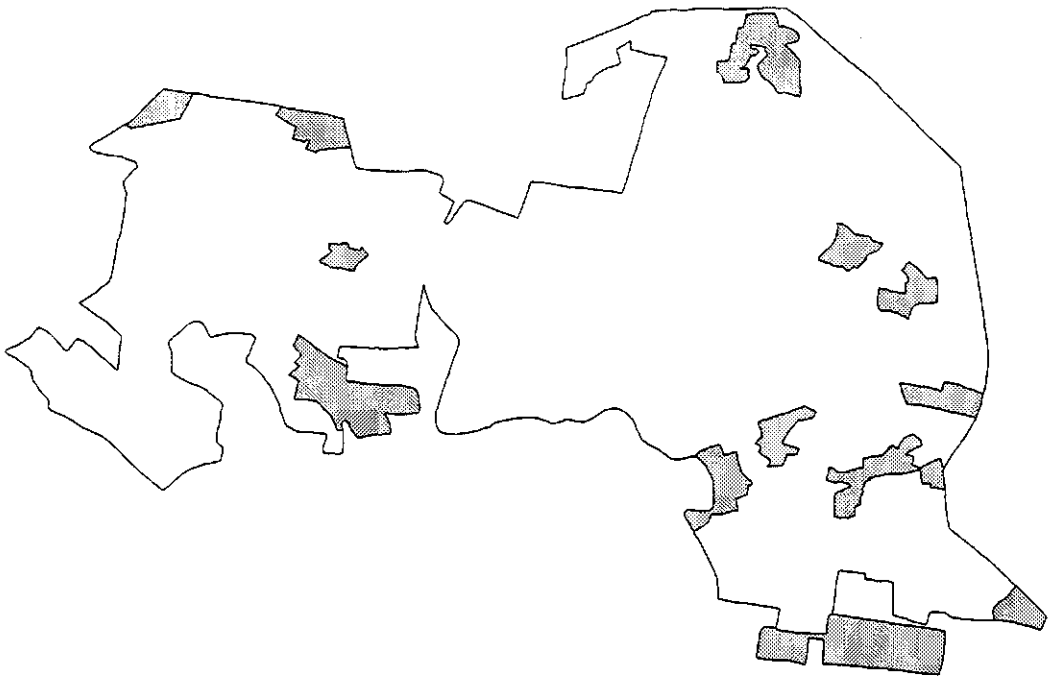

Fig. 27 Oudere-heide-ontginningenlandschap

6.3 Oudere-heide-ontginningenlandschap

6.3.1 Karakteristiek van het landschapstype

Het oudere-heide-ontginningenlandschap is nog met enige moeite in het landschap te onderscheiden (fig. 27). Het vormt minder uitgesproken grote eenheden als de andere beschreven landschapstypen. De oudere heide-ontginningen zijn in de periode 1500-1850 uitgevoerd, de meeste waarschijnlijk vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw (zie par. 5.3). De oudere heide-ontginningen vormden al in het verleden een soort eilandjes. Toen lagen ze als kleine landbouwenclaves in de woeste gronden. In het huidige landschap liggen ze als kleine eilandjes met onregelmatige percelering en bebouwing in het regelmatiger geperceleerde jongere-heide-ontginningenlandschap, zoals bij de Penninkskotten en het gebied ten noorden daarvan. In een aantal gevallen vormen de oudere heide-ontginningen nog steeds een kleine landbouwenclave, nu echter in het bos, zoals bij Sybrook. De verspreide bebouwing onderscheid deze kleine enclaves duidelijk ten opzichte van het schaars bewoonde jongere-heide-ontginningenlandschap. Van een karakteristieke wegenstructuur is hier geen sprake.

6.3.2 Erven en houtwallen

In het oudere-heide-ontginningenlandschap treffen we slechts weinig relicten aan. Het gaat dan vooral om erven uit de periode 1500-1850. Het zijn erven die gevestigd werden door keuters. Opvallend is de ligging van de erven van deze keuters langs de voormalige markegrens. In dit landschapstype troffen we nog op verschillende plaatsen houtwallen van vóór 1850 aan. Ze begrenzen de oude kampen.

6.4 Matenlandschap

6.4.1 Karakteristiek van het landschapstype

In het studiegebied ligt nog een duidelijk herkenbaar matenlandschap in de Lindermaten. De Oostermaten zijn onder de bebouwing van Enschede verdwenen. De Lindermaten vormen een nog een bijzonder gaaf historisch landschap. De meeste maten gebieden zijn vanaf het eind van Middeleeuwen ontgonnen (par. 5.4). Karakteristiek zijn de onregelmatige percelen met perceelsrandbegroeiing. Het grondgebruik is overwegend grasland.

6.4.2 Erven en perceelsrandbegroeiing

Ook in dit landschapstype treffen we relatief weinig historische landschapselementen aan. In de rand van het maten gebied vinden we enkele erven uit de periode 1500-1850 (zie hierboven par. 6.3.2). De vele perceelsrandbegroeiing maakt dit landschapstype bijzonder herkenbaar. Veel van deze perceelsrandbegroeiing was in het negentiende eeuwse landschap reeds aanwezig. We veronderstellen dat de Lindermaten tussen ca. 1500 en 1717 werden ontgonnen. De perceelsrandbegroeiing in dit gebied is waarschijnlijk tijdens de ontginning aangelegd.

6.5 Jongere-heide-ontginningenlandschap

6.5.1 Karakteristiek van het landschapstype

Dit jongste landschap beslaat een aanzienlijk gedeelte van het studiegebied (fig. 28). Het landschapstype laat zich duidelijk herkennen door de regelmatige percelering. Deze percelering wordt gemarkeerd door de rechte wegen (par. 6.5.3). Bebouwing ontbreekt in het jongere-heide-ontginningenlandschap vrijwel geheel. De meeste bossen die tijdens de jongere heide-ontginningen werden aangelegd hebben we onder het buitenplaatsenlandschap gerangschikt (par. 5.6). Toch vinden we ook in dit landschapstype enkele bossen.

Fig. 28 Jongere-heide-ontginningenlandschap en de ligging van de bebouwing omstreeks 1850

6.5.2 Bossen

De meeste bossen liggen in het buitenplaatsenlandschap. In het jongere-heide-ontginningenlandschap gaat het om enkele kleinere bospercelen. Ze maken geen deel uit van een buitenplaats. In de meeste gevallen vormen de huidige bosjes overblijfselen van grotere bospercelen (zie fig. 12), die tussen 1930 en 1950 gekapt zijn en in landbouwgrond omgevormd. Het was gebruikelijk bij heide-ontginningen dat de pas ontgonnen grond eerst korte tijd als bos gebruikt werd. Hierdoor verbeterde de grond; na enige jaren bosbouw werd het bos gekapt en de grond in gebruik genomen voor landbouw. De heidebebossingen zijn uitgevoerd in de periode 1850-1900. In de heide-ontginningen van na 1900 werd meestal direct landbouwgrond aangelegd. Een groter bosperceel ligt in het noorden van ons studiegebied. Hier zijn geen percelen gekapt en als landbouwgrond in gebruik genomen.

6.5.3 Reliëfonafhankelijke wegen

De wegen in dit landschapstype kunnen we rangschikken onder de categorie reliëfonafhankelijke wegen. Ze accentueren het regelmatige, rechthoekige karakter van dit landschapstype. Het zijn wegen die tijdens de heide-ontginningen zijn aangelegd. Er is op kaart 2 onderscheid gemaakt in wegen die reeds vóór 1850 waren aangelegd en wegen die in de periode 1850 - 1900 zijn aangelegd. Vaak ligt het kaarsrechte

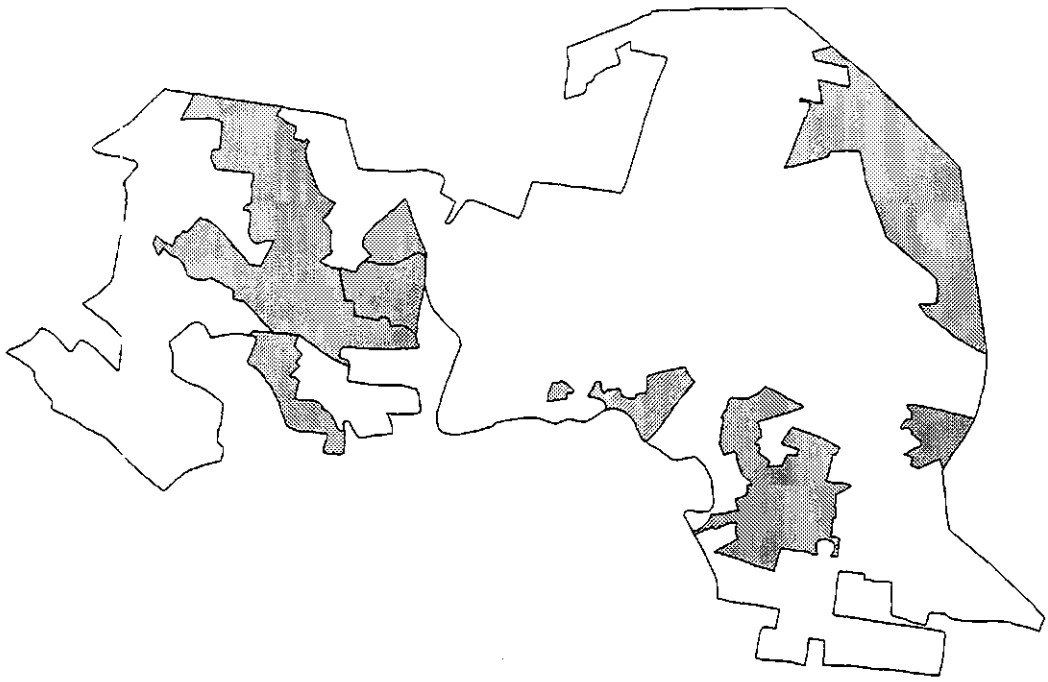

Fig. 29 Buitenplaatsenlandschap

tracé van deze wegen over het voormalige bochtige tracé van een voormalige heideweg. Veel van de reliëfonafhankelijke wegen zijn onverhard.

6.6 Buitenplaatsenlandschap

6.6.1 Karakteristiek van het landschapstype

Het buitenplaatsenlandschap is een voor de omgeving van Enschede bijzonder karakteristiek landschap (fig. 29). De buitenplaatsen laten zich dan ook zeer goed in het landschap onderscheiden door hun grote oppervlakten met bos, lanen en fraaie landhuizen gelegen in een landschapspark. De oudste buitenplaatsen hebben nog duidelijke elementen van de Engelse landschapsstijl, zoals bij Amelink en de Welle. Deze landhuizen zijn in de tweede helft van de negentiende eeuw in de huidige vorm ontstaan. Ze komen voort uit de boerderijen die door textielfabrikeurs waren opgekocht. Dergelijke boerderijen dienden als opslagplaats voor de geweven stoffen. Bij de boerderijen lagen veelal natuurbleken.

De jongere buitenplaatsen zijn wat symmetrische van opbouw. De Hooge Boekel vormt daarvan nog altijd een van de mooiste voorbeelden. Direct rond het huis ligt een park wat in de Engelse landschapsstijl is aangelegd. Het park heeft verder veel elementen met een meer barokke uitstraling, zoals de monumentale lanen.

6.6.2 Bossen

De historische landschapselementen in het buitenplaatsenlandschap hangen duidelijk samen met deze buitenplaatsen. Het meest karakteristiek zijn de bossen. De meeste bossen werden vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw aangelegd. In het buitenplaatsenlandschap ten zuiden en ten westen van Lonneker werden grote oppervlakten bos aangelegd tussen 1850 en 1900. De bossen rond de buitenplaatsen op oudere cultuurgronden vormen de eerste fase. Het gaat hier om de bossen zoals we die rond Amelick en De Welle aantreffen. Ze zijn afzonderlijk op kaart 2 aangegeven. Later werden bossen aangelegd in de voormalige heide. Voorbeelden hiervan zijn de bossen rond de Hooge Boekel en Oldenzaalse Veen. De bossen tussen Lonneker en Hengelo werden voornamelijk tussen 1900 en 1930 aangelegd (par. 5.6.2).

6.6.3 Wegen en lanen

De wegen en lanen in dit landschapstype werden voornamelijk aangelegd tijdens de bosaanleg. De wegen zijn dus over het algemeen vrij jong. Voor een belangrijk gedeelte gaat het om onverharde wegen.In het oosten van ons studiegebied vinden we in de buitenplaatsen vooral rechte wegen en lanen. In het westelijke gedeelte hebben de wegen een meer bochtig verloop. Alleen de wegen en lanen van vóór 1900 zijn op de relictenkaart aangegeven.

7 Historisch-geografische waarden

7.1 Inleiding

Bij een herinrichting van een landschap is inzicht nodig in de historische waarden in het landschap. Deze waarden kunnen dan namelijk meegewogen worden bij de inrichting van het gebied. Door het waarderen van historisch-geografische landschapstypen en de historische elementen en patronen in het landschap wordt getracht een bijdrage te geven aan het inzicht in de historische waarden in het landschap.

De door ons onderscheiden landschapstypen in het herinrichtingsgebied Enschede-Noord hebben elk hun specifieke ontstaansgeschiedenis. De verschillen in de ontstaansgeschiedenis hebben geleid tot landschappen die onderling sterk verschillen. Dit heeft geleid tot een grote variatie in het landschap van het herinrichtingsgebied Enschede-Noord. In het Nederlandse landschap blijkt de variatie in landschappen langzaam maar zeker af te nemen. Behoud van die variatie en de identiteit van landschappen wordt echter waardevol geacht (Nota Landschap, 1992).

In de nota overwegingen en uitgangspunten wordt het afnemen van de herkenbaarheid van de verschillende landschapstypen in het herinrichtingsgebied Enschede-Noord als één van de knelpunten gesignaleerd (Anonymus, 1992). Behoud, maar vooral ook versterking, van de historisch gegroeide variatie in het cultuurlandschap zou, ook vanuit historisch-geografisch oogpunt, één van de hoofdpunten voor het landschapsplan moeten zijn. In de volgende paragrafen zal daarom nadrukkelijk ingegaan worden op de identiteit van de onderscheiden historisch-geografische landschapstypen. Hierbij worden uitsluitend de hoofdlijnen kort aangegeven. In hoofdstuk 6 is immers uitvoeriger bij de karakteristiek van de onderscheiden historisch-geografische landschapstypen ingegaan.

Het beleid voor de waardevolle historische landschapselementen zal vooral gericht moeten zijn op het behoud. Daar waar het gaat om patronen van landschapselementen is behoud van vrijwel alle elementen die deel uitmaken van zo'n patroon noodzakelijk. Het verwijderen van enkele elementen zal immers het patroon als geheel aantasten. Het behoud van elementen wordt beter gewaarborgd als aan de elementen een nieuwe functie kan worden toegekend.

7.2 Waardering

7.2.1 Waarderingscriteria

De waardering is gebaseerd op de informatie die de historisch-geografische landschapstypen, de historische landschapselementen en patronen geven over de ontstaansgeschiedenis van het landschap, de zogenaamde informatiewaarde. Deze informatiewaarde wordt geoperationaliseerd middels een aantal criteria, die een objectieve en helder geformuleerde waardering mogelijk zouden moeten maken. Over de wijze waarop de waardering van historische elementen in het landschap dient plaats te vinden bestaat in grote lijnen consensus (zie voor een overzicht: Renes 1992a). Toch staan de gehanteerde criteria nog regelmatig ter discussie. Een waarde is immers niet absoluut, maar wordt toegekend. Het is dan ook onvermijdelijk dat er, zelfs in de als objectief beschouwde criteria, bij de waardering ook subjectieve overwegingen een rol spelen. Dit maakt dat de waardering van de historische landschappen en landschapselementen niet als de ultieme waarheid mag worden beschouwd. Elk historisch landschapselement heeft, door vorm, vroegere functie of ouderdom, een eigen specifieke waarde, die niet met een objectieve beoordeling is uit te drukken. We hebben dan ook geprobeerd de waardering van de historisch-geografische landschapstypen en de historische elementen en patronen in het landschap van ons studiegebied zo helder en eenvoudig mogelijk te houden.

We maken in de geïnventariseerde historisch-geografische landschapstypen en de historische elementen en patronen een tweedeling in waardevol en uiterst waardevol. De historische elementen die we als uiterst waardevol hebben onderscheiden zijn op kaart 3 afzonderlijk aangegeven. Kaart 2 geeft alle waardevolle historische landschapselementen. In dit hoofdstuk bespreken we alleen de historische landschapselementen die we als uiterst zeldzaam hebben aangegeven en de historische landschapselementen waarvan de historisch-geografische waarde duidelijk samenhangt met enkele aspecten die een rol kunnen spelen in de planvorming.

Ouderdom
Het wel of niet in de waardering betrekken van het criterium ouderdom staat steeds ter discussie. Gevoelsmatig zal men iets dat oud is ook als waardevol bestempelen. Het is echter niet juist om te stellen dat een ouder element zonder meer waardevoller is dan een jonger element. Een relatief jong element dat een grote zeldzaamheid heeft en zeer kenmerkend is voor een bepaalde ontwikkeling in het cultuurlandschap heeft een hogere waarde dan een veel voorkomend ouder element. We hebben er daarom, in overleg met de opdrachtgever, voor gekozen om ouderdom als zodanig niet in de waardering te betrekken. De mogelijk hogere zeldzaamheid van oude elementen wordt meegenomen in het criterium zeldzaamheid. Een ander aspect van ouderdom is dat de informatiewaarde van het landschap wordt vergroot door het naast elkaar voorkomen van elementen met een uiteenlopende ouderdom. Dit is het resultaat van de verschillende fasen in de ontginning van het cultuurlandschap. Dit aspect komt in de waardering tot uiting door het meewegen van de kenmerkendheid van het element voor een dergelijke ontwikkeling.

Zeldzaamheid
Om de zeldzaamheid van de door ons onderscheiden historisch-geografische landschapstypen vast te stellen zijn ze eerst ondergebracht in de landelijke indeling in historisch-geografische landschapstypen die is opgesteld door de werkgroep landschapstypologie (Barends et al., 1991). Deze landelijke indeling in historisch-geografische landschapstypen is uiteraard grover van opzet dan onze meer gedetailleerde indeling. Verschillende van de door ons onderscheiden historisch-geografische landschapstypen vallen daarom in één van de landelijke landschapstypen. De zeldzaamheid van de landelijke landschapstypen is vastgesteld door Haartsen et al. (1989). Daarnaast hebben we ons afgevraagd wat de zeldzaamheid is van de door ons onderscheiden historisch-geografische landschapstypen binnen Twente. Dit berust op een globale kaart inventarisatie. Deze regionale zeldzaamheid is ook meegewogen. Hoewel niet meegewogen in de waardering staan we ook kort stil bij de zeldzaamheid in internationaal opzicht. Hiervoor hebben we ons eveneens gebaseerd op Haartsen et al. (1989).

Om de zeldzaamheid van historische elementen te kunnen wegen is het eigenlijk nodig een volledig overzicht te hebben van de verspreiding van individuele landschapselementen. Zo'n overzicht is echter nog niet van alle landschapselementen beschikbaar. Van perceelsvormen en perceelsrandbegroeiing in Nederland is een overzicht voorhanden (Barends, 1987). Verder zijn er van een aantal, meer bouwkundige historische elementen, overzichten voorhanden (zie: Renes, 1992b). Van de meeste landschappelijke kenmerken is het echter moeilijk de zeldzaamheid te bepalen, omdat een gedetailleerd overzicht ontbreekt. Verwacht mag worden dat het onderzoek dat bij DLO-Staring Centrum wordt verricht om tot het opzetten van een Cultuurhistorisch Geografisch Informatie Systeem (G.I.S.) te komen, in de toekomst meer inzicht zal bieden in de zeldzaamheid van verschillende landschappelijke verschijnselen.

Door het ontbreken van een goed overzicht is het criterium zeldzaamheid moeilijk te hanteren. Toch hebben we geprobeerd de zeldzaamheid van de elementen mee te wegen. Zeldzaamheid geeft namelijk niet uitsluitend numerieke informatie over de schaarsheid van een element op zich. Een hoge zeldzaamheid betekent dat een element, omdat het minder voorkomt in het cultuurlandschap, een hogere waarde heeft als informatiebron. Zeldzaamheid geeft zoals we hierboven al aangaven een meerwaarde aan kenmerkende elementen. De zeldzaamheid van een landschapselement wordt bepaald door het ruimtelijk referentiekader. Een verschijnsel dat in een bepaalde streek veel voorkomt kan landelijk gezien uitermate zeldzaam zijn.

Mate van verandering
Dit criterium speelt vooral een rol bij de waardering van historisch-geografische landschapstypen en patronen van historische landschapselementen. Hierbij is de mate van verandering een indicatie voor de mate waarin de genese van het landschap nog herkenbaar is. In weinig veranderde gebieden zal die herkenbaarheid over het algemeen groot zijn.

Bij het criterium mate van verandering is het referentiebeeld ten opzichte waarvan de mate van verandering wordt vastgesteld van groot belang. Veranderingen maakten

ook in het verleden onlosmakelijk deel uit van de genese van het landschap. In het verre verleden waren dit geleidelijke veranderingen zoals het verder uitbreiden van het akkerareaal in de Late Middeleeuwen. Vooral in het meer recente verleden waren de veranderingen meer schoksgewijs. De jongere heide-ontginningen en de aanleg van buitenplaatsen veranderden het landschap aanzienlijk. Wij hebben gekozen voor referentiebeelden die de genese van het cultuurlandschap het duidelijkst weerspiegelen. Voor de oudere historisch-geografische landschapstypen moeten we ons baseren op de Topografische en Militaire Kaart van 1850. Dit is de oudste bruikbare kaart (zie par. 2.3). De kaart weerspiegelt nog het beste de landschappelijke weerslag van de ontstaansgeschiedenis van het landschap. Patronen die teruggaan op eerdere ontwikkelingen zijn in deze kaart nog het beste zichtbaar. Voor de meer recent in gebruik genomen landschapstypen, zoals de jongere heide-ontginningen, gaf het vaststellen van een goed referentie-moment enige problemen. Vaak wordt voor deze jonge landschappen als bovengrens voor de ontstaansperiode het jaar 1940 gehanteerd (Schoorl, 1994). In ons studiegebied bleek deze bovengrens goed hanteerbaar te zijn. De jongere heide-ontginningen waren rond dat jaar vrijwel geheel ingericht. Bovendien was omstreeks 1940 de jongste buitenplaats in ons studiegebied, het Oldenzaalse veen, aangelegd (zie par. 5.5).

Bij de bepaling van de mate van verandering is gekeken naar vier deelaspecten van het landschap. Dit zijn:
- verkaveling;
- infrastructuur;
- bebouwing;
- opgaande begroeiing.

Bij afzonderlijke elementen speelt mate van veranderingen slechts een bescheiden rol. Het feit dat een element op de kaart met historische elementen in het landschap is aangegeven wil zeggen dat het element nog herkenbaar is. Het criterium geeft in deze zin informatie over de mate van conservering van het element. Een smalle bochtige weg over de akkers, die weliswaar verhard is, maar nog altijd binnen een smal en bochtig profiel ligt, wordt als weinig veranderd gekarakteriseerd. Een voormalige dijk, die nog slechts herkenbaar is in een perceelsscheiding is sterk veranderd.

Samenhang met natuurlijke gesteldheid
In het verleden was de natuurlijke gesteldheid van het landschap van groot belang voor de mogelijkheden die men had. Een aantal, vooral oudere, verschijnselen hangt duidelijk samen met de natuurlijke gesteldheid van het landschap. Een voorbeeld vormen de essen op de hogere dekzandruggen. Het criterium samenhang met natuurlijke gesteldheid heeft alleen bij de waardering van elementen en patronen een rol gespeeld. Voor de historisch-geografische landschapstypen is dit criterium niet differentiërend. Hier geldt namelijk steeds dat er een grote samenhang is tussen natuurlijke gesteldheid en het landschapstype.

Genetische samenhang
De historische elementen in het landschap die op kaart 2 zijn weergegeven staan in de meeste gevallen niet op zichzelf. Ze maken deel uit van een landschap dat in de vorige eeuwen vorm heeft gekregen en vormen een onderdeel van een grotere samenhangende structuur. Elementen die deel uitmaken van een grotere structuur horen genetisch bij elkaar. Ze hebben daarom een meerwaarde ten opzichte van elementen die een geïsoleerde ligging vertonen. Het gaat in dit geval dus niet om elementen die toevallig in elkaars nabijheid voorkomen. Het gaat om samenhang door functie of in ontstaansgeschiedenis. Het kan bij samenhang gaan om een complex van dezelfde elementen, zoals bijvoorbeeld een samenhangend patroon van perceelsscheidingen op een es. Het kan echter ook gaan om elementen met een verschillend karakter. Bijvoorbeeld de vanuit een brink uitwaaierende wegen naar de vroegere weidegronden. Voor de historisch-geografische landschapstypen is deze genetische samenhang niet meegewogen. Hij speelt daar uitsluitend een rol ten opzichte van de elementen in die landschappen.

Kenmerkendheid
Een belangrijk criterium bij de waardering is, zoals we hierboven al aangaven, de informatie die elementen geven over de ontstaansgeschiedenis van het landschap. Dit drukken we uit in het begrip kenmerkendheid, waarbij de kenmerkendheid van elementen voor een bepaalde ontwikkeling in het cultuurlandschap wordt gewogen. Kenmerkendheid geeft een indicatie van de afleesbaarheid van de historische ontwikkelingen in het landschap aan de hand van het element. Naarmate een element meer bijdraagt aan de afleesbaarheid, wordt het hoger gewaardeerd. De kenmerkendheid van een element is echter niet altijd even eenduidig. Zo zijn reliëfafhankelijke wegen kenmerkend voor ontginningen die plaatsvonden in een periode waarin het natuurlijke reliëf niet genegeerd kon worden. Reliëfafhankelijke wegen vormen een kenmerkend onderdeel van onder andere het landschap van essen met aangrenzende kampen. Maar we vinden ze ook in het Friese terpengebied!

Kenmerkendheid lijkt de tegenhanger van zeldzaamheid te zijn. Een zeldzaam verschijnsel zal immers niet snel als kenmerkend worden bestempeld. Hierbij moet wel bedacht worden dat een aantal verschijnselen die thans zeldzaam zijn, in het verleden ruim verspreid waren (Renes 1992a).

7.2.2 Waarden in het landschap van essen met aangrenzende kampen

Voor het landschap van essen met aangrenzende kampen is de onregelmatige percelering kenmerkend. Daarnaast zijn de grote hoogteverschillen die geaccentueerd worden door steilranden bijzonder karakteristiek. In het verleden was er een duidelijk verschil tussen de open essen en de door perceelsrandbegroeiing omgeven kampen die om de essen heen liggen.

Het landschap van essen met aangrenzende kampen valt op nationale schaal in de categorie kampontginningen met plaatselijk essen (Barends et al., 1991). Dit

landschapstype is in nationaal opzicht weinig zeldzaam. In internationaal opzicht is dit landschapstype wel degelijk van betekenis (Haartsen et al. 1989).

Voor wat betreft de mate van verandering moeten we de twee gebieden met een landschap van essen met aangrenzende kampen afzonderlijk benaderen. Bij Driene zijn er een groot aantal veranderingen in dit landschapstype opgetreden. De nieuwbouw van Hengelo en bosaanleg in het buitenplaatsenlandschap heeft het aanzien van dit landschapstype sterk veranderd. Het landschap van essen met aangrenzende kampen bij Driene is daardoor weinig waardevol. Bij Lonneker zijn daarentegen nauwelijks veranderingen opgetreden. In de kampen rond de essen zijn plaatselijk de onregelmatige perceelsgrenzen rechtgetrokken. Dit heeft in de periode vanaf 1930 plaatsgevonden. In die periode is bovendien veel perceelsrandbegroeiing verdwenen. De essen vormen echter nog altijd duidelijk herkenbare eenheden in het landschap. Terwijl het omringende gebied met de kampen, mede door de wegenstructuur, nog altijd een onregelmatig karakter heeft.

Deze geringe mate van verandering van het landschap van essen met aangrenzende kampen rond Lonneker maakt dat dit landschapstype feitelijk een hogere zeldzaamheid heeft dan we uit het landelijke overzicht van Haartsen et al. (1989) mochten afleiden. Vele essen in het Twentse landschap zijn namelijk onder nieuwbouw verdwenen. Een zeer fraai voorbeeld vormen de essen die in het verleden rond Oldenzaal, Hengelo en Enschede lagen. Rond Lonneker vinden we één van de weinige fraaie restanten van open essen. Het bebouwingspatroon rond deze essen is typisch voor Twente (en de Gelderse Achterhoek). Het bebouwingspatroon kenmerkte zich hier in het verleden door verspreide bewoning rond de es. In andere delen van ons land wordt het landschapstype van de kampontginningen met plaatselijk essen meer gekenmerkt door de vorming van gehuchten (Atzema et al., 1990; Van der Haar, i.v.). Door dorps- en stadsuitbreiding is ook het bebouwingspatroon rond de meeste essen in Twente sterk veranderd. Gebieden met een verspreide bebouwing rond de es zijn zeldzaam geworden. Het landschap van essen met aangrenzende kampen rond Lonneker heeft derhalve, als we het meer gedetailleerd bestuderen, een hoge zeldzaamheid. We zouden het landschap van essen met aangrenzende kampen rond Lonneker dan ook als uiterst waardevol willen bestempelen.

In het landschap van essen met aangrenzende kampen komen een groot aantal historische landschapselementen voor. Ook dit maakt dit landschapstype bijzonder waardevol. De samenhangende structuur van essen, steilranden, reliëfafhankelijke wegen, brinken en verspreide bebouwing rond de essen vormt een fraaie genetische eenheid. Deze genetische samenhang geeft de afzonderlijke elementen in dit landschap ook een hogere waarde. Het bebouwingspatroon met oude erven rond de essen is bijzonder karakteristiek voor dit landschap.

Een aantal van de historische landschapselementen in dit landschapstype zijn uiterst waardevol. Het gaat om:
- De open essen, de steilranden langs deze essen en de onverharde wegen op de rand van de essen: Deze landschapselementen zijn relatief zeldzaam, zijn weinig veranderd, hebben een duidelijke samenhang met de natuurlijke gesteldheid, hebben een duidelijke genetische samenhang en zijn bijzonder kenmerkend voor dit landschap;

- De verharde wegen over de essen en de verharde wegen op de rand van de essen: Deze elementen zijn in tegenstelling tot de eerste categorie matig veranderd;
- De brinken: Deze zijn zeldzaam, weinig veranderd en bijzonder kenmerkend voor dit landschapstype. Ze hebben een duidelijke genetische samenhang met de andere onderdelen van een escomplex. De samenhang met het natuurlijke landschap is matig;
- De eenmansessen. Deze zijn minder zeldzaam dan de open essen omdat ze verder van bebouwde kommen van dorpen en steden zijn gelegen. Hierdoor zijn ze in mindere mate onder nieuwbouw verdwenen. Op de andere waarderingscriteria scoren ze hetzelfde als de open essen.

De overige historische landschapselementen in dit landschapstype zijn waardevol als historisch landschapselement, maar ook omdat ze vorm geven aan dit waardevolle landschapstype. Het patroon van reliëfafhankelijke wegen (weg op rand akkers, weg over de akkers en overige reliëfafhankelijke weg) is een waardevol onderdeel van het landschap van essen met aangrenzende kampen. De wegen hebben een sterke genetische samenhang met andere landschapselementen. Bovendien hebben ze een sterke samenhang met de natuurlijke gesteldheid. De houtwallen hebben eveneens een sterke genetische samenhang met andere landschapselementen. De onregelmatige percelering in dit landschapstype wordt geaccentueerd door de zich door het landschap kronkelende wegen en de houtwallen. Hier geldt duidelijk dat het geheel meer is dan de som der delen. Het verdwijnen van een reliëfafhankelijke weg of houtwal heeft een negatieve invloed op het waardevolle wegenpatroon. De middeleeuwse erven vormen een essentieel onderdeel van het patroon van verspreide erven rond de essen.

7.2.3 Oudere-heide-ontginningenlandschap

Het oudere-heide-ontginningenlandschap komt slechts in kleinere oppervlakten in het studiegebied voor. Ook hier zijn de onregelmatig gevormde percelen kenmerkend. Omdat de oudere heide-ontginningen vaak temidden van jongere heide-ontginningen met een regelmatiger percelering, kunnen ze in het landschap worden onderscheiden. De hoogteverschillen die vooral door de hoger gelegen eenmansessen worden veroorzaakt zijn bijzonder karakteristiek evenals de verspreide bewoning.

Het oudere-heide-ontginningenlandschap valt op nationale schaal onder de kamp-ontginningen met plaatselijk essen (Barends et al., 1991). Dit landschapstype is, zoals we hierboven al zagen, in nationaal opzicht weinig zeldzaam. In internationaal opzicht is dit landschapstype wel degelijk van betekenis (Haartsen et al. 1989). Als we het oudere-heide-ontginningenlandschap op regionale schaal bekijken dan zien we ook elders in Twente wel verspreide keuter ontginningen in de heide. Op welke schaal dit verschijnsel voorkomt is niet duidelijk. Het oudere-heide-ontginningenlandschap in ons studiegebied laat zich niet altijd makkelijk onderscheiden. Dit wordt echter meer veroorzaakt door de kleine eenheden waarin dit landschap verspreid in het jongere-heide-ontginningenlandschap ligt dan aan grote veranderingen. De veranderingen die in dit landschapstype zijn opgetreden zijn namelijk gering. Het betreft het recht-

trekken van onregelmatige perceelsgrenzen en het verdwijnen van perceelsrandbegroeiing.

De eenmansessen in dit landschapstype zijn uiterst waardevol. Ze zijn matig zeldzaam, weinig veranderd en vertonen samenhang met het natuurlijke landschap.

7.2.4 Matenlandschap

Het matenlandschap valt eveneens op nationale schaal onder de categorie kampontginningen met plaatselijk essen (Barends et al., 1991). Dit landschapstype is in nationaal opzicht weinig zeldzaam. In internationaal opzicht is dit landschapstype wel degelijk van betekenis (Haartsen et al. 1989). Ondanks het feit dat dergelijke matengebieden omstreeks 1850 door heel Twente voorkwamen was hun totale oppervlakte gering. Ze vormden, in tegenstelling tot de beekdalen in het Brabantse landschap, geen aangesloten linten. De maten vormden kleinere eenheden die meestal temidden van de heide lagen. In die zin is hier dus sprake van een zeldzaam landschap. Veel van de maten zijn thans nog gaaf in het landschap terug te vinden. De Lindermaten in ons studiegebied zijn, ondanks enkele veranderingen, goed herkenbaar in het landschap. We hebben het matenlandschap dan ook als waardevol landschapstype op kaart 3 aangegeven. De veranderingen in dit landschapstype betreffen vooral het verdwijnen van perceelsrandbegroeiing. De aantasting van de perceelsrandbegroeiing treedt hier sinds ca. 1900 op. De meeste perceelsrandbegroeiing is echter tussen 1930 en 1950 verdwenen. De nog aanwezige houtwallen vormen een patroon dat bepalend is voor de karakteristiek van dit landschapstype. In het matenlandschap komen geen historische landschapselementen voor die uiterst waardevol zijn.

7.2.5 Jongere-heide-ontginningenlandschap

De jongere heide-ontginningen worden vooral gekarakteriseerd door de regelmatige rechthoekige percelering. Bebouwing ontbreekt vrijwel geheel in dit landschapstype.

Het jongere-heide-ontginningenlandschap valt op nationale schaal onder de categorie heide-ontginningen en bossen (sedert 1850) (Barends et al., 1991). Dit landschapstype is zowel in nationaal als internationaal opzicht weinig zeldzaam (Haartsen et al. 1989). De jongere heide-ontginningen in ons studiegebied wijken niet af van die elders in het land. In dit nog jonge landschap zijn nauwelijks veranderingen opgetreden. De meest ingrijpende veranderingen gebeurden juist buiten het studiegebied bij de aanleg van het vliegveld Twente in het Lonnekerveld. Het bescheiden vliegveld dat hier in het begin van deze eeuw was aangelegd, werd in de periode 1930 - 1950 fors uitgebreid.

In dit landschapstype komen geen uiterst waardevolle historische landschapselementen voor. Het wegenpatroon geeft duidelijk vorm aan dit uit regelmatige rechthoeken

opgebouwde landschap. De vele onverharde wegen in dit landschapstype hebben geen historisch-geografische meerwaarde ten opzichte van de verharde wegen.

7.2.6 Buitenplaatsenlandschap

Het buitenplaatsenlandschap in ons studiegebied wordt vooral gekarakteriseerd door de vele bosopstanden. Daarbinnen vinden we nog altijd typische elementen voor buitenplaatsen zoals: landhuizen met gazons, vijvers en lanen. Het buitenplaatsenlandschap is niet onder één van de typen van de werkgroep landschapstypologie onder te brengen. De fabrikeurs buitenplaatsen vormen een in ons land zeldzaam verschijnsel dat juist in dit gedeelte van Twente voorkomt. Het is een landschapstype dat tot ca. 1940 een hoge dynamiek kende. Nieuwe trends in tuinaanleg veroorzaakten tot die tijd veelvuldige aanpassingen in de aanleg van de buitenplaatsen. Na die tijd zijn er nauwelijks veranderingen opgetreden. We hebben het buitenplaatsenlandschap als waardevol landschapstype op kaart 3 aangegeven.

In het buitenplaatsenlandschap komen geen uiterst waardevolle historische landschapselementen voor. Het geheel van landschapselementen is echter wel beeldbepalend voor het dit historische landschapstype.

Noten

1. Deze zogenaamde Hottingerkaarten heten officieel de Atlas Topografique van het Frontier van de IJssel, Wedde en Westwoldingerland van Nijmegen tot de Dollard. De kaarten maken de indruk vrij nauwkeurig te zijn. De nauwkeurigheid van de verschillende bladen blijkt echter onderling sterk te verschillen (zie bijv. Van der Wijck, 1983).

2. Rijksarchief Overijssel. Archieven van de Staten van Overijssel en van de op hen volgende colleges. Inv.nr: 3793: Stukken over het gebruik der gemene gronden 1736-1790 (Marke Lonneker).

3. Rijksarchief Overijssel. Kadaster 1832. Geraadpleegd zijn de Minuutplans van de gemeente Lonneker, sectie A: Groot Driene; sectie B Espelo, sectie C Lonneker, sectie D Linderzijde en sectie E Eschmarke. Zie voor een uitvoerige toelichting op het gebruik van kadastermateriaal: Veldhorst, 1991.

4. Rijksarchief Overijssel. Archieven Grondbelasting. Inv.nrs. 43, 44 en 45.

5. p. 84 regel 19 ev. in Kötzschke, 1978a.

6. Rekeningen van het Bisdom Utrecht. Inkomsten van het rentambt Twente (Heeringa, 1926: 418-490).

7. Register der inkomsten van de proosdij van St. Pieter te Utrecht (Muller, 1892).

8. Optekening van het kloostergoed van de abdij Werden vallend onder Elfter (Elfterheurne bij Oldenzaal) p. 84-86 in Kötzschke, 1978a.

9. Rijksarchief Overijssel; Archief van Ridderschappen in Overijssel 1640-1795. Inv. nr. 1006 en Inv.nr. 1007.

10. p. 490 in Heeringa, 1926.

11. Register der inkomsten van de proosdij van St. Pieter te Utrecht in het laatst der 13e eeuw, p. 62 in: Muller, 1892.

12. De naam Vawerck is afgeleid van "voorwerk", een gebruikelijke benaming van een zogenaamde Uithof.

13. Heeringa 1926: p. 418 - 490. In deze rekeningen wordt zowel over de hoff Vorwerck als over de hoff Lonneker gesproken. We nemen aan dat hier dezelfde hof bedoeld wordt; in beide gevallen wordt namelijk steeds gemeld dat de hof in pand aan de heer van Steenvoorde is gegeven.

14. Vaerwerk is gewaard met 1 lijkwaar, 3 lege waren en 16 scharen. (Inventaris van de archieven van de Staten van Overijssel en van de op hen volgende colleges. Inv.nr: 3793: Stukken over het gebruik der gemene gronden 1736-1790 Marke

Lonneker, deze lijst zou zijn samegesteld aan de hand van een lijst uit 1545). Alleen Vaerwerk en de hof Espelo waren in de marke Lonneker gewaard met scharen: elk erf had 16 scharen. Zo'n schaar hield het recht in om varkens te weiden als er eikels waren. Afhankelijk van de hoeveelheid eikels werd vastgesteld hoeveel varkens per waardeel mocht worden geweid. Het aantal varkens per waardeel werd een schaar genoemd (Snuif, 1975).

15. Inv.nr: 3226 in: Ter Kuile, 1985. Overijsselse oorkonden 1350-1450, IIa.

16. Heeringa, 1926. p. 451.

17. Rijksarchief Overijssel. Archieven van de marken in de provincie Overijssel 1300-1942. Inv. nr. 278: Resoluties van gecommiteerden van de marke Groot Driene 1821-1855.

18. Rijksarchief Overijssel. Archieven van de Staten van Overijssel en van de op hen volgende colleges. Inv.nr: 3793: Stukken over het gebruik der gemene gronden 1736-1790 Marke Lonneker.

19. In het schattingsregister uit 1475 worden slechts 15 gewaarde erven genoemd (Hulshoff, 1953). Vermoedelijk is de opsomming in dit schattingsregister niet compleet. Enkele zeer oude erven worden hier namelijk niet als gewaard opgevoerd, terwijl we er van uit mogen gaan dat deze oudste erven een waardeel in de marke hadden.

20. Rijksarchief Overijssel. Archieven van de marken in de provincie Overijssel 1300-1942. Inv. nr. 278: Resoluties van gecommiteerden van de marke Groot Driene 1821-1855.

21. Hiervoor zijn gebruikt de rekeningen van het Bisdom Utrecht, de rekeningen van het Kapittel van St. Pieter, Het Schattingsregister van Twente van 1475 (Hulshoff, 1953), het werk van Slicher van Bath (1944) en de Historische Kaart van Twente ca. 1500 (Werkgroep Historische Kaart van Twente, 1991).

22. Verslag veldonderzoek Enschede-Noord (21-2/22-2, 1994): H. Scholte Lubberink, Stichting RAAP, Amsterdam.

23. De Historische Kaart van Twente ca. 1500 (Werkgroep Historische Kaart van Twente, 1991) geeft een kaartbeeld van de huidige ligging van de in de middeleeuwen genoemde erven. Van enkele erven die in de middeleeuwen worden genoemd was de ligging niet meer te lokaliseren.

24. Pag. 84 in Kötzschke, 1978a. In 1332 worden zowel 'Wiggerink' als 'Item de Voerde' genoemd als erven van de abdij van Werden (p. 81 in Kötzschke, 1978b).

25. Rijksarchief Overijssel. Archief van de Ridderschappen in Overijssel. Inv.nr. 790.

26. Op de mogelijke betekenis van deze oude maten zal Spek in zijn proefschrift over de Drentse esdorpen nader ingaan.

27. Rijksarchief Overijssel. Archieven van de marken in de provincie Overijssel 1300-1942. Inv.nr 805: Markeboek Lonneker 1717-1757. Noodholtinck gehouden op den Hoff Boerrichter van 15 juli 1717.

28. Rijksarchief Overijssel. Archieven van de Staten van Overijssel en van de op hen volgende colleges. Inv.nr: 3793: Stukken over het gebruik der gemene gronden 1736-1790 (Marke Lonneker).

29. Verslag veldonderzoek Enschede-Noord (21-2/22-2, 1994): H. Scholte Lubberink, Stichting RAAP, Amsterdam.

30. Verslag veldonderzoek Enschede-Noord (21-2/22-2, 1994): H. Scholte Lubberink, Stichting RAAP, Amsterdam.

31. Rijksarchief Overijssel. Archief van de Ridderschap 1640-1795. Inv.nr. 574.

32. Rijksarchief Overijssel. Archieven van de marken in de provincie Overijssel 1300-1942. Inv.nr 805: Markeboek Lonneker 1717-1757.

33. Rijksarchief Overijssel. Archieven van de marken in de provincie Overijssel 1300-1942. Inv.nr 805: Markeboek Lonneker 1717-1757. Markeboek over 1737: taxatie van gronden die in de Lonneker en Lindersijden bereets aangegraven sijn en nogh aangegraven kunnen worden.

34. Rijksarchief Overijssel. Archieven van de marken in de provincie Overijssel 1300-1942. Inv.nr: 805: Markeboek Lonneker 1717-1757.

35. Rijksarchief Overijssel. Archief van het Drosambt Twente. Inv. nr. 339.

36. Rijksarchief Overijssel. Archieven van de marken in Overijssel 1300-1942. Inv.nr. 278: Resoluties van vergaderingen van gecommiteerden van de marke Groot Driene 1821-1855.

37. Rijksarchief Overijssel. Archieven van de marken in Overijssel 1300-1942. Inv.nr. 284: Rapport aangaande de toestand van de marke 1842.

38. Rijksarchief Overijssel. Archief van de commissie van landbouw in Overijssel 1805-1851. Inv. nr. 16: Ingekomen stukken 1844-1845.

39. Gemeente Archief Enschede: Archief van de gemeente Lonneker 1811-1934. Inv. nr. 793: Verslagen omtrent de toestand der gemeente Lonneker 1842-1865.

40. Rijksarchief Overijssel. Archieven van de marken in Overijssel 1300-1942. Inv. nr. 278: Resoluties van vergaderingen van gecommiteerden van de marke Groot Driene 1821-1855.

41. Gemeente Archief Enschede. Archief van de gemeente Lonneker 1811-1934: Inv.nr. 1972 Landbouwverslagen 1852-1888.

42. Gemeente Archief Enschede. Archief van de gemeente Lonneker. Inv.nr. 1973: Landbouwverslagen 1889-1905.

43. Rijksarchief Overijssel. Archieven van de marken in de provincie Overijssel 1300-1942. Inv.nr: 805: Markeboek Lonneker 1717-1757.

Literatuur

Anonymus, 1992. *Nota inzake overwegingen en uitgangspunten ex artikel 20, lid 2 van de Landinrichtingswet voor het in voorbereiding nemen van de herinrichting 'Enschede-Noord'*. Den Haag, Landinrichtingsdienst.

Atzema, O.A.L.C., J. Buursink, J.P. Groot, P.P.P. Huigen, J. Renes en C.R. Volkers, 1990. *Atlas van Nederland. Deel 4 Dorpen.* 's-Gravenhage, SDU Uitgeverij.

Bakermans, M.M.G.J., 1986. *Gebruiksbeperkingen van de moderne topografische kaart bij onderzoek in het cultuurlandschap.* Wageningen, Pudoc. Reeks Landschapsstudies 7.

Barends, S., 1987. *Steekproefsgewijze inventarisatie van perceelsvormen in Nederland.* Wageningen, Stichting voor Bodemkartering. Rapport nr. 1927.

Barends, S. et al. (red.), 1991. *Het nederlandse landschap. Een historisch-geografische verkenning.* Utrecht, Matrijs.

Bartelink, G.J.M., 1966. De oudste 'IJzeren Banen' in Twente honderd jaar geleden gereed gekomen. In: *Jaarboek Twente* 5: 109-113.

Bessem, J.G., 1913. *De Nederlandsche Heidemaatschappij en de cultuurtechniek.* In: Gedenkboek der Nederlandsche Heidemaatschappij 1888-1913. Den Haag, Mouton.

Berg, M.W. van den en C. den Otter, 1993. *Toelichting bij de geologische kaart van Nederland 1: 50 000, blad Almelo Oost - Denekamp (28 O/29).* Haarlem, Rijks Geologische Dienst.

Buursink, J., 1956. *Het boek van de Lonneker landbouw.* Enschede, Lonneker Landbouw Cooperatie.

Cate, C.L. ten,, 1972. *Wan god mast gift... Bilder aus der Geschichte der Schweinezucht im Walde.* Wageningen, Pudoc.

Deinse, J.J. van, 1927. *Landweren bij Enschede.* Enschede.

Demoed, H.B., 1987. *Mandegoed schandegoed. De markeverdelingen in oost-Nederland in de 19de eeuw.* Zutphen, Walburg pers.

Dirkx, G.H.P. en C.M. Soonius, 1991. *Archeologie en cultuurlandschap in het herinrichtingsgebied 'De Leijen-Oost' (Noord-Brabant). Een archeologische en historisch-geografische inventarisatie, kartering, beschrijving en waardering.* Wageningen/Amsterdam, DLO-Staring Centrum/Stichting R.A.A.P. Staring Centrum rapport 137.

Ebbers, G. en H. van het Loo, 1992. *Bodemkaart van Nederland 1 : 50 000. Toelichting bij kaartblad 28 Oost - 29 Almelo - Denekamp.* Wageningen, DLO-Staring Centrum.

Engelen van der Veen, G.A.J. van, 1931. *Marken en Waterschappen.* In: G.A.J. van Engelen van der Veen, G.J. ter Kuile en R. Schuiling: Overijssel. Deventer, Kluwer.

Haar, M.A. v.d., i.v. *Beschrijving van de historisch-geografische landschapstypen van nederland (werktitel).* Wageningen, DLO-Staring Centrum.

Haartsen, A.J., A.P. de Klerk en J.A.J. Vervloet, 1989. *Levend verleden.* 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij.

Hagens, H., 1979. *Molens, mulders, meesters. Negen eeuwen watermolens in de Gelderse Achterhoek, Salland en Twente.* Hengelo, Smit.

Hattink, R.E., 1878. Inkomsten der St. Pieterkerk te Utrecht uit goederen behoorende tot den hof Espelo. In: *Verslagen en mededelingen van Overijsselsch regt en geschiedenis.* Elfde stuk.

Heeringa, K., 1926. *Rekeningen van het Bisdom Utrecht 1378-1573. Eerste deel: rekeningen over het wereldlijk gezag van den Bisschop, tweede stuk: rekeningen van het Oversticht.* Utrecht, Kemink en Zoon.

Hijszeler, C.C.W.J., 1970. De buurschap Mander en omgeving in de historie. In: *Verslagen en mededelingen vereniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis.* 85e stuk.

Hommel, P.W.F.M., G.H.P. Dirkx, A.H. Prins, H.P. Wolfert, J.G. Vrielink, 1994. *Natuurbehoud en natuurontwikkeling langs Bloemenbeek en Boven-Dinkel. Gevolgen van ingrepen in de waterhuishouding van het Dinkelsysteem voor enkele karakteristieke vegetatietypen.* Wageningen, DLO-Staring Centrum en DLO-Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek.

Hulshoff, A.L., 1953. *Het Schattingsregister van Twente van 1475.* Zwolle, Tijl.

Jordaan-Bannink, E.B., 1993. De Twentse buitenplaatsen. In: *Tuinspecial, Bijlage bij Tuinjournaal* 10: 42-45.

Kötzschke, R., 1978a. *Rheinische Urbare Zweiter Band. Die Urbare der Abtei Werden a.d. Ruhr. A. Die Urbare vom 9 - 13 Jahrhundert.* Düsseldorf, Droste Verlag (herdruk uitgave 1906).

Kötzschke, R., 1978b. *Rheinische Urbare Dritter Band. Die urbare der Abtei Werden a.d. Ruhr/ B.Lagerbücher, Hebe- und Zinsregister vom 14. bis ins 17. Jahrhundert.* Düsseldorf, Droste Verlag (herdruk uitgave 1906).

Kuile, G.J. ter, 1908. *Geschiedenis van den hof Espelo, zijne eigenaren en bewoners.* Zwolle, Tijl.

Kuile, G.J ter, 1974. *Geschiedkundige aanteekeningen op de havezathen van Twenthe.* Hengelo/Arnhem, Broekhuis/Gijsbers en Van Loon (herdruk uitgave 1911).

Kuile, G. ter, 1985. *Overijsselse oorkonden 1350-1450. Deel IIa.* Zwolle, Rijksarchief Overijssel.

Künzel, R.E., D.P. Blok en J.M. Verhoeff, 1988. *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200.* Amsterdam. Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut. Deel 8.

Muller Fz., S., 1892. Register der inkomsten van de proosdij van St. Pieter te Utrecht in het laatst der 13de eeuw. Bijdrage tot de kennis onzer Drentsche, Twentsche en Zutphensche hofrechten. In: *Verslagen en mededelingen van de vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht.* Tweede deel, No. I: 43-65.

Nota Landschap, 1992. *Regeringsbeslissing visie landschap.* Ministerie Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

Olde Meijerink, L.H.M., 1980. *Monumenten van Losser I.* Stichting Historische Kring Losser.

Olde Meijerink, B., 1985. *De Twentse fabrikantenbuitenplaats.* In: H. Meindersma en K. de Jong (red.). Jongere bouwkunst in Overijssel. Utrecht, Matrijs: 59-76.

Olink, H.A., 1985. De vijf Lonneker marken in hun nadagen. In: *Jaarboek Twente* 24: 79-92.

Renes, J., 1990. *De invloed van de mens op de Zuid Limburgse beekdalen in het verleden. In: Beken en beekdalen in Zuid-Limburg. De betekenis van de Zuid-Limburgse beken en beekdalen voor natuur, landschap en cultuurhistorie, nu en in de toekomst.* Publicaties van het Natuurhistorisch genootschap in Limburg, reeks XXXVIII, aflevering 1.

Renes, J., 1992a. *Historisch-geografische waardering.* In: H. Dijkstra en J. Klijn (red.). Kwaliteit en waardering van landschappen. Wageningen, DLO-Staring Centrum. Rapport 229.

Renes, J., 1992b. *Historische landschapselementen.* Wageningen, DLO-Staring Centrum. Rapport 201.

Renes, J., 1994. *Bossen en buitenplaatsen.* In: M. de harde, H. van Triest (red.) Jonge Landschappen 1800-1940. Het recente verleden in de aanbieding. Utrecht, Matrijs.

Rutten, G., H. Kleijer en J.A.M. ten Cate. 1994. *De bodemgesteldheid van het herinrichtingsgebied Enschede-Noord. Resultaten van een bodemgeografisch onderzoek.* Wageningen, DLO-Staring Centrum. Rapport 329.

Schelven, A.L. van, 1970. *Sociaal-economische geschiedenis van Twente in de negentiende en twintigste eeuw.* In: B.H. Slicher van Bath, G.D. van der Heide, C.C.W.J. Hijszeler, A.C.F. Koch, E.C. Maschewski, E. Vroom (red.). Geschiedenis van Overijssel. Zwolle, Waanders.

Schoorl, F., 1994. *Jonge landschappen. Een slotbeschouwing.* In: M. de Harde en H. van Triest (red.). Jonge Landschappen 1800-1940. Het recente verleden in de aanbieding. Utrecht, Matrijs.

Schuiling, R., 1931. *Aardrijkskundige gesteldheid.* In: G.A.J. van Engelen van der Veen, G.J. ter Kuile en R. Schuiling: Overijssel. Deventer, Kluwer.

Slicher van Bath, B.H., 1944. *Mensch en land in de middeleeuwen. Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland. Deel I Mensch en gemeenschap. Deel II Mensch en omgeving.* Assen, Van Gorcum.

Slicher van Bath, B.H., 1957. *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel.* Assen, Van Gorcum.

Slicher van Bath, B.H., 1958. Woeste erven in Twente gedurende de late middeleeuwen? In: *Verslagen en Mededelingen Vereeniging tot beoefening van Overijssels regt en geschiedenis.* 73e stuk: 93-106.

Slicher van Bath, B.H., 1959. Historische ontwikkeling van de textielnijverheid in Twenthe (1). Recessie in de landbouw noopte de boeren tot bijverdiensten. In: *Texpress* 3 nr. 47: 7.

Slicher van Bath, B.H., 1970. *Welvaart op wankele basis: de sociaal-economische omstandigheden gedurende de middeleeuwen.* In: B.H. Slicher van Bath, G.D. van der Heide, C.C.W.J. Hijszeler, A.C.F. Koch, E.C. Maschewski, E. Vroom (red.). Geschiedenis van Overijssel. Zwolle, Waanders.

Smit, J.G., 1968. *Aantekeningen over het grondbezit in Zuid-Twente gedurende de middeleeuwen.* In: Verslagen en Mededelingen Vereeniging tot beoefening van Overijssels regt en geschiedenis. 83e stuk: 9-18.

Snuif, C.J., 1975. *Verzamelde bijdragen tot de geschiedenis van Twenthe.* Hengelo, Broekhuis.

Spek, T., 1992. *The age of plaggen soils. An evaluation of dating methods for plaggen soils in the Netherlands an d Northern Germany.* In: A. Verhoeve en J.A.J. Vervloet (eds.). The transformation of the European rural landscape: methodological issues and agrarian change 1770-1914; papers from the 1990 meeting of the Standing

European Conference for the Study of the Rural Landscape. Brussels, National Fund for Scientific Research.

Spek, Th., 1993. *Historisch-geografische verkenningen in het middeleeuwse landschap van Balloo.* In: J.G. Borgesius e.a. (red.). De geschiedenis van Rolde. Meppel/Amsterdam, Boom.

Staring, A., 1913. *Geschiedenis van de Nederlandsche Heidemaatschappij.* In: Gedenkboek der Nederlandsche Heidemaatschappij 1888-1913. Den Haag, Mouton.

Steeger, A., 1981. *Studien zur niederrheinischen Landeskunde.* Kevelaer, Butzon & Bercker.

Stiboka, 1979. *Bodemkaart van Nederland 1 : 50 000. Toelichting bij de kaartbladen 34 West Enschede en 34 Oost Enschede - 35 Glanerbrug.* Wageningen, Stichting voor Bodemkartering.

Theuws, F.C., 1989. *Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350.* In: A. Verhoeven en F. Theuws (red.). Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal. Waalre. Brabants Heem. Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 33: 97-216.

Veldhorst, A.D.M., 1991. Het 19e-eeuwse kadaster als bron voor andersoortig onderzoek, een verkenning. In: *Historisch Geografisch Tijdschrift* 9: 8-27.

Verlinde, A.D., 1993. *Sporen van menselijke bewoning en hun relatie met bodem en reliëf.* In: M. Rappol (red.) In de bodem van Salland en Twente. Amsterdam, Lingua Terrae.

Vervloet, J.A.J., 1986. *Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse Cultuurlandschappen.* Wageningen, Pudoc. Reeks landschapsstudies 4.

Vervloet, J.A.J., 1991. *Het zandlandschap.* In: Barends et al. (red), Het Nederlandse landschap, een historisch-geografische benadering. Utrecht, Matrijs.

Verwijs, E., en J. Verdam, 1899. *Middelnederlandsch woordenboek.* 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.

VORG, 1892. Dat marckenboeck van Bathman. Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis. *Overijsselsche stad-, dijk en markeregten.* Derde deel. Negentiende stuk.

Waterbolk, H.T., 1982. Mobilitat van Dorf, Ackerflur und Graberfeld in Drenthe seit der Latenezeit. Archaologische siedlungsforschungen auf der Nordniederländischen geest. In: *Offa* 39: 97-137.

Waterbolk, H.T., 1991. *Das mittelalterliche Siedlungswesen in Drenthe. versuch einer synthese aus archaologischer sicht.* In: H. Wolfgang: Siedlungen und landesausbau zur Salierzeit. 1: In den Nordlichen landschaften des Reiches.

Werkgroep Historische kaart van Twente, 1991. *Historische kaart van Twente ca. 1500.* Enschede, Ver. Oudheidkamer Twente.

Weustink, H.J.M., 1962. *De rechtsgeschiedenis van de stad Oldenzaal en van de mark Berghuizen tot 1795.* Assen, Van Gorcum.

Woud, A. van der, 1987. *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848.* Amsterdam, Meulenhof.

Wyck, H.W.M. van der en J. Enklaar-Lagendijk, 1983. *Overijsselse buitenplaatsen.* Canaletto, Alphen aan den Rijn.

Zuurdeeg, N., 1991. Oud boeren waterbeheer in de Achterhoek. In: *Natuur en landschap in Achterhoek en Liemers* 5: 44-51.

GERAADPLEEGDE KAARTEN

Atlas Topografique van het Frontier van de IJssel, Wedde en Westwoldingerland van Nijmegen tot de Dollard (Hottingerkaart) anno 1785.

Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 50 000, blad 28 Oost-29 en 34 Oost-35.

Geomorfologische Kaart van Nederland, schaal 1 : 50 000, blad 28-29 en 34-35.

Minuutplans van het kadaster van 1832 van de kadastrale gemeente Lonneker, sectie A t/m E.

Topografische en Militaire Kaart van het Koningrijk der Nederlanden, schaal 1 : 50 000: anno 1850: blad 28, 29, 34 en 35.

Topografische Kaart, schaal 1: 25 000, omstreeks 1900: blad 380 (1901); 381 (1902); 399 (1881) en 400 (1881).

Topografische Kaart, schaal 1 : 25 000 anno 1933: blad 380, 381, 399 en 400.

Topografische Kaart, schaal 1 : 25 000 anno 1952: blad 28H, 29C, 34F en 35A.

Topografische Kaart, schaal 1 : 25 000 omstreeks 1990: blad 28H (1988), 29C (1988), 34F met gedeelte 35A (1989).

Aanhangsel
Gegevens uit middeleeuwse bronnen over de oudste erven

De tabel is samengesteld uit meerdere bronnen. Gebruik is gemaakt van Slicher van Bath (1944), Heeringa (1926), Hulshof (1953), Ter Kuile (1963; 1985), Muller (1892). Ontbrekende gegevens zijn steeds met een vraagteken aangegeven. Dit laatste geldt vooral voor de kolom met horige afdrachten, waarvoor we alleen voor de erven die hun afdrachten voldeden bij de Bisschoppelijke hof te Oldenzaal over gegevens konden beschikken.

Erf	1e vermelding	Gewaard	Natura afdrachten
Amelink	1385	*	?
Assink (Lind.z)	1385	*	*
Avermoding	1385	*	*
Beke, de	1381	*	*
Beuker, oude	1386	*	?
Beuker, n'we	1499	*	?
Bretlar	1499	*	?
Clawes Kathe	1478	-	?
Damme	1302	*	?
Espelo	1215	*	?
Ghorberting	<1385	*	-
Hofman	1499	-	?
Hole, then	1381	*	?
Kuper	1499	*	?
Mekelholt	1381	-	*
Nijhuis	1475	*	?
Pervort	<1304	*	?
Polle, ten	1385	-	*
Röckering	<1385	*	*
Roelvink	1489	*	?
Roterding	<1385	*	?
Speleborgh	1499	*	-
Sprakelroth	1449	*	?
Strootman	1475	-	?
Then Voirde	10e eeuw	*	*
Vaneker	1420	*	?
Vawerck	<1304	*	*
Veeger	1381	*	?
Vergert	1474	*	?
Vieker	1398	*	?
Wageler, lut.	<1304	-	*
Wech	1430	*	?
Welle, grote	1499	*	*
Welle, lutike	1499	*	?
Wiggerink	10e eeuw	*	?
Wolterdinghof	1378	-	*
Wylming	<1304	*	*
Wyveking	<1385	*	*